

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Факультет історії і міжнародних відносин

Кафедра культури, методики навчання історії та спеціальних історичних
дисциплін

Кваліфікаційна робота

на тему: **ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ
ФОРТИФІКАЦІЙНО-ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ ПОДІЛЛЯ XIV-
XVII СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Здобувача другого (магістерського) рівня
вищої освіти галузі знань 01 Освіта/
Педагогіка, спеціальності 014 Середня
освіта, за предметною спеціальністю 014.03
Середня освіта (Історія та громадянська
освіта)

Полянської Анастасії Сергіївни

Використання чужих ідей, результатів і
текстів мають посилання на відповідне
джерело

Науковий керівник:
Жмуд Н. В., кандидат історичних наук,
доцент

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Розширена шкала _____

Кількість балів _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Члени комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

м. Вінниця - 2025

АНОТАЦІЯ

Полянська А. С. Формування знань учнів про еволюцію фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. у шкільному курсі історії України. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 014. Середня освіта, предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта. Історія та громадянська освіта.– Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Мета роботи – дослідити процес формування знань учнів про еволюцію фортифікаційно-палацових комплексів Поділля XIV–XVII ст. у шкільному курсі історії України. Магістерська робота **складається** зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Перший розділ присвячений історіографії, джерельній базі та методології наукового дослідження. Другий розділ висвітлює еволюцію фортифікаційно-палацових споруд Поділля в історичному контексті XIV–XVII ст. У третьому розділі зосереджується увага на методичних підходах до вивчення історико-архітектурної спадщини Поділля.

Висновки. У XIV-XVII ст. на території Поділля сформувався своєрідний тип фортифікаційної архітектури, який поєднував оборонні, адміністративні та житлово-палацові функції, ставши важливим чинником у розвитку міст, ремесел та мистецьких традицій краю. Осмислення пам'яток архітектури як матеріальних свідчень історії сприятиме підвищенню якості історичної освіти, формуванню національної свідомості, громадянської ідентичності учнів та популяризації історико-культурної спадщини Поділля цього періоду.

Ключові слова: Поділля, фортифікаційно-палацові комплекси, XIV–XVII ст., історична освіта, методика викладання історії, інтерактивні методи навчання.

SUMMARY

A. S. Polianska. Formation of students' knowledge about the evolution of the fortification and palace complex of Podillia in the 14th- 17th centuries in the school course of Ukrainian history. – Qualification paper, published as a manuscript.

Qualification paper for obtaining a Master's degree in the specialty 014. Secondary education, subject specialization 014.03 Secondary education. History and civic education.- Vinnytsia Mykhailo Kotsyubinsky State Pedagogical University, Vinnytsia, 2025.

The purpose of the research paper is to study the process of forming students' knowledge about the evolution of fortification and palace complexes in Podillia in the 14th–17th centuries in the school course on the history of Ukraine. The master's thesis **consists** of an introduction, three chapters, conclusions, a list of sources, and literature. The first chapter is devoted to historiography, source base, and research methodology. The second chapter highlights the evolution of fortification and palace structures in Podillia in the historical context of the 14th–17th centuries. The third chapter focuses on methodological approaches to studying the historical and architectural heritage of Podillia.

Conclusions. In the 14th–17th centuries, a unique type of fortification architecture developed in Podillia, combining defensive, administrative, and residential- palace functions, becoming an important factor in the development of cities, crafts, and artistic traditions of the region. Understanding architectural monuments as material evidence of history will contribute to improving the quality of historical education, shaping national consciousness and civic identity among students, and popularizing the historical and cultural heritage of Podillia during this period.

Keywords: Podillia, fortification and palace complexes, 14th–17th centuries, historical education, methods of teaching history, interactive teaching methods.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	
1.1. Стан наукового висвітлення проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
1.3. Методологія дослідження.....	17
РОЗДІЛ II. Трансформація фортифікаційно-палацових споруд	
Поділля в історичному контексті XIV–XVII ст.....	20
2.1. Передумови, чинники та основні етапи формування фортифікаційно-палацових комплексів Поділля у XIV–XVII століттях.....	20
2.2. Жванецький замок.....	25
2.3. Замок у Сатанові.....	27
2.4. Меджибізька фортеця.....	31
2.5. Кам'янець- Подільська фортеця.....	35
РОЗДІЛ III. Методика вивчення еволюції фортифікаційно-палацового комплексу Поділля на уроках історії.....	44
3.1. Методика викладання теми у шкільному курсі історії.....	44
3.2. План уроку з історії фортифікаційно-палацових комплексів. Історія України. 8 клас.....	54
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67

ВСТУП

Актуальність. Поділля – один з найцікавіших з історико-архітектурної точки зору регіонів, відомий своєю винятковою геополітичною роллю. У період XIV–XVII століть тут сформувалися унікальні фортифікаційно-палацові комплекси, які є не лише пам'ятками архітектури, але й свідченнями історичних процесів: боротьби за території, розвитку ремесел, мистецтва та культури.

На теренах цього краю впродовж визначеного періоду перетиналися політичні інтереси Литви, Польщі, Золотої Орди, Туреччини, Московії. Порубіжне положення Поділля спричинило появу на його теренах потужних фортифікацій. Розуміння цих процесів сприяє формуванню в учнів уявлення про регіональну та національну ідентичність.

Оскільки одним із завдань шкільної історичної освіти є розвиток історичної свідомості учнів, що передбачає не лише засвоєння фактів, а й розуміння причинно-наслідкових зв'язків та історичних тенденцій, то вивчення даної теми сприяє усвідомленню учнями складності й багатогранності епохи XIV–XVII століть у її культурному, політичному та економічному аспектах. В умовах сучасності особливо важливим аспектом освітнього процесу є саме виховання патріотизму та любові до Батьківщини. Ознайомлення учнів із видатними пам'ятками Поділля, їх еволюцією і значенням на кожному з етапів розвитку фортифікаційно-палацових комплексів, допомагає формувати почуття гордості за національну спадщину, зміцнює духовний зв'язок із минулим.

Сьогодні українське суспільство особливо гостро стикається з викликами, пов'язаними зі збереженням пам'яток історії та культури, тож залучення молоді до вивчення історичних об'єктів регіону сприяє усвідомленню їхньої цінності, формує відповідальне ставлення до культурної спадщини Батьківщини. Таким чином, тема магістерської роботи є надзвичайно актуальною як з освітньої, так і з науково-культурної точки зору. Її реалізація сприятиме підвищенню якості історичної освіти, формуванню національної свідомості учнів та популяризації історико-культурної спадщини Поділля XIV–XVII століть.

Об’єкт дослідження – еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII століть як історико-культурного явища, що охоплює процес становлення, розвитку та трансформації оборонно-житлової архітектури регіону в контексті політичних, соціально-економічних та культурних змін доби.

Предмет дослідження – процес формування в учнів знань про еволюцію фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII століть у шкільному курсі історії України, що включає аналіз змісту навчального матеріалу, добір дидактичних засобів і методичних прийомів для ефективного опанування цієї теми. У межах предмета увага зосереджується на методичних підходах до вивчення історико-архітектурної спадщини Поділля, розробці форм і методів навчання, які сприяють активному пізнанню учнями минулого, формуванню в них історичної свідомості, патріотичних почуттів і ціннісного ставлення до культурної спадщини України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XIV–XVII століть, який є ключовим етапом у формуванні та еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля. Цей часовий проміжок визначений початком активного будівництва оборонних споруд у регіоні в умовах входження Поділля до складу Великого князівства Литовського та Польщі, і завершується наприкінці XVII століття, коли внаслідок змін у військовій техніці та архітектурних традиціях фортифікаційно-палацові комплекси втратили свою провідну роль в оборонній системі регіону.

Територіальні межі охоплюють історико-географічний край Поділля, що включає історичні землі сучасних Хмельницької, Вінницької та частково Тернопільської областей. Ця територія була важливим стратегічним регіоном протягом XIV–XVII століть, де розташовувалися ключові фортифікаційно-палацові комплекси, що відображали специфіку розвитку оборонної архітектури та культурних традицій цього періоду.

Метою магістерської роботи є аналіз еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля XIV–XVII ст., визначення їх історико-

культурного значення, аналіз та розробка методичних матеріалів для формування знань учнів про цей процес у шкільному курсі історії України.

Завдання кваліфікаційної роботи:

- систематизувати та узагальнити джерельну базу та наукову літературу з теми;
- вивчити історичні передумови виникнення фортифікаційно-палацових комплексів Поділля та основні етапи їх еволюції у XIV–XVII століттях;
- охарактеризувати архітектурні особливості, функціональне призначення та культурно- історичне значення комплексів;
- визначити місце теми еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля у сучасному шкільному курсі історії України;
- проаналізувати наявні методичні розробки вчителів історії та розробити власні напрацювання для ефективного вивчення цієї теми в школі, використовуючи інтерактивні методи навчання;
- проаналізувати вплив вивчення історії фортифікаційно-палацових комплексів на формування національної свідомості та культурної ідентичності учнів.

У процесі написання кваліфікаційної роботи було використано комплекс наукових **методів дослідження**, які забезпечили всебічний аналіз проблеми та досягнення поставленої мети. Історико-порівняльний метод застосовано для виявлення особливостей розвитку фортифікаційно-палацових комплексів Поділля в XIV–XVII ст. Його використання дало змогу простежити зміни у фортифікаційній архітектурі залежно від політичної ситуації, воєнних загроз, технічного прогресу та соціально-культурних умов. Метод аналізу джерел і документів дав можливість ґрунтовно дослідити історичні матеріали, описи подільських замків, архівні документи, літописи, наукові публікації та краєзнавчі дослідження. Це забезпечило достовірність фактологічної бази, уточнення датуваль, а також особливостей планування і функціонування замкових комплексів. Метод періодизації було застосовано для впорядкування етапів розвитку фортифікаційно-палацового комплексу регіону. На його основі

визначено послідовність змін у конструктивних і художніх рішеннях споруд: від середньовічних оборонних замків до комплексів палацово-резиденційного типу. Така періодизація дала змогу представити еволюцію фортифікацій Поділля як цілісний історико-культурний процес.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснено спробу комплексно поєднати історико- культурний аналіз еволюції фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. із методикою його вивчення у шкільному курсі історії. Визначено основні етапи розвитку фортифікацій та значення в історико-культурному процесі. Розроблено й застосовано на практиці методику формування в учнів знань про архітектурну спадщину краю з використанням краєзнавчих матеріалів, інтерактивних методів навчання.

Практичне значення магістерської роботи полягає в можливості безпосереднього застосування її результатів у навчальному процесі та позакласній роботі з історії. Розроблена методика вивчення еволюції фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. сприяє підвищенню ефективності навчання, активізує пізнавальну діяльність учнів і розвиває їхню історичну компетентність. Практичний результат роботи виявляється також у можливості використання напрацьованих матеріалів у системі підготовки майбутніх педагогів, при створенні навчальних презентацій, тематичних проєктів. Крім того, матеріал може бути використаний у краєзнавчій, музейній, культурно-просвітницькій та туристичній діяльності, спрямованій на збереження й популяризацію історико-архітектурної спадщини Поділля.

Апробація результатів дослідження. Основний матеріал магістерської роботи був апробований у наукових публікаціях та на конференціях:

1. Полянська А. С. Меджибізький замок: історія, архітектура та роль в обороні Поділля. *Вісник студентського наукового товариства факультету історії і міжнародних відносин*, Вип. 21, Вінниця: ТОВ «Друк», 2025. С. 6-10.

2. Полянська А. С., Жмуд Н. В. Фортеці і замки Поділля XIV–XVII ст.: історіографічний огляд. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики*: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 4 квітня 2025 року. Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. С. 120-122.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг магістерської роботи складає 74 сторінки (основний текст- 62 сторінки). Список використаних джерел та літератури нараховує 64 позиції.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Середньовічне військове будівництво Поділля як цілісне явище досі практично не досліджувалося і неопрацьоване ані в історіографічному, ані в джерелознавчому аспектах. Більшість наукових праць присвячена окремим об'єктам або локальним архітектурним елементам, не охоплюючи регіон у цілому. В історіографії домінують дослідження, зосереджені на оборонних спорудах Західної та Центральної України, тоді як Поділля залишалося на периферії наукової уваги. Джерельна база також має обмежений характер: переважно це архівні документи польського походження, а матеріальні джерела – залишки замків і фортець – досліджені фрагментарно. Така ситуація зумовлює актуальність системного вивчення еволюції фортифікаційно-палацових комплексів регіону та розробки методичних підходів до їх використання в навчальному процесі. Зазначимо, що спеціальної літератури з методики викладання теми «Еволюція фортифікаційно-палацових комплексів Поділля XIV–XVII ст.» практично немає, що робить розробку авторських методичних матеріалів особливо актуальною.

Збірники матеріалів «Археологія & Фортифікація України» міжнародних науково-практичних конференцій Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2016 [57], 2017 [22], 2019 [16; 32], 2023 [28] роки, включають матеріали, що охоплюють широкий спектр питань археології та фортифікацій, зокрема дослідження середньовічних та ранньомодерних оборонних споруд Поділля. Більшість з цих матеріалів присвячена реконструкції історичних фортець, аналізу їхньої архітектурної структури та змін функцій протягом століть.

Праці О. А. Пламеницької [9] є надзвичайно вагомим внеском у дослідження фортифікаційної спадщини України, зокрема Кам'янця-Подільського. Вона досліджує еволюцію міста-фортеці від пізньоантичного періоду до ранньомодерної доби в контексті розвитку європейської фортифікації, поєднуючи архівні матеріали XV–XIX ст. із результатами натурних досліджень. Значну увагу авторка приділяє архітектурним і конструктивним особливостям фортець, їхній ролі у соціально-політичному житті регіону та урбаністичному розвитку міст.

Напрацювання Л. І. Виногородської [18] мають фундаментальне значення для вивчення фортифікаційної спадщини регіону. Авторка систематично аналізує археологічні матеріали, розкриває еволюцію замкових комплексів, їхню структурну організацію та розвиток матеріальної культури, що відображає хронологічні періоди історії Поділля. Її дослідження дозволяють не лише реконструювати планування та технічні особливості укріплень, а й оцінити роль фортець у соціально-політичному та військовому контексті регіону, що робить роботи Виногородської ключовим джерелом для сучасних історико-археологічних студій Поділля.

Є. М. Пламеницька зробила вагомий внесок у вивчення фортифікацій Поділля. У праці «Дослідження Кам'янець-Подільського замку» (1975) [46] вона подала детальний аналіз будівельних етапів фортеці, визначила її основні конструктивні особливості та хронологію перебудов. У статті «Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі» (1997) [47] авторка розглянула архітектурно-планувальну структуру замку й наголосила на необхідності подальших досліджень і реставрації.

О. Погорілець здійснив значні дослідження Меджибізької фортеці, зокрема її архітектурного розвитку та процесу реставрації. У його напрацюваннях «Матеріали до «Історико-архітектурного опорного плану смт Меджибіж» (2021) [49] та «Реставрація палацу Сенявських у Меджибізькій фортеці» (2016) [50] він здійснює науковий аналіз цієї історичної споруди Поділля.

Дисертація Литвинчука І. В. [13] присвячена вивченню історичного регіону Поділля як території, що протистояла ісламській експансії на глобальному рівні і татарським набігам на локальному. У роботі проаналізовано наявні дослідження цієї теми, створено репрезентативну вибірку замків. Також автор проводить графічну реконструкцію збережених і втрачених фортифікаційних комплексів.

До кола дослідників, які також приділяють увагу вивченню фортифікацій Поділля, належать О. В. Глушок [7], К. А. Липа [29; 30], Є. Лопушинська [31], В. М. Михайловський [35], Б. О. Моця [39], Ю. І. Толкачов [58] та М. І. Мошак [40; 41]. Зокрема, О. В. Глушок у монографії аналізує вплив артилерії на трансформацію оборонної архітектури Європи та докладно розглядає появу й еволюцію бастіонних укріплень на Правобережжі у XVI-XVII століттях. Дослідник з'ясовує специфіку формування цього типу фортифікацій в українських умовах, окреслює регіональні особливості та виокремлює школи, на засадах яких будувались відповідні твердині. К. А. Липа зосереджується на цілісному аналізі розвитку фортифікаційного мистецтва в Україні, приділяючи увагу як оборонним стратегіям, так і соціальному виміру функціонування комплексів. У її напрацюваннях розглядаються теми, хто був замовниками, мешканцями та захисниками фортець і замків, а також яким чином відбувалися штурми та оборона. Є. Лопушинська, Б. О. Моця, Ю. І. Толкачов досліджують і пишуть про Меджибізьку фортецю, висвітлюють зміни її вигляду, функцій в різний період часу та роль в регіональній історії. В. М. Михайловський вводить до наукового обігу важливі джерела, що відкривають новий погляд на історію фортифікацій. Зокрема, він досліджує документи Варшавського архіву, які несуть високу інформативну цінність.

Окрему групу літератури становлять шкільні підручники з історії України, у яких частково висвітлюється історико-культурна спадщина Поділля, зокрема розвиток його оборонної архітектури. У них подано загальні відомості про середньовічні замки, укріплені міста та фортеці як складову національної культурної спадщини.

Питання культури як складника історичного процесу і змісту шкільної історичної освіти стали предметом дослідження відомих українських методистів О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко, О. Мокрогуза, Ж. М. Гаврилюк, Г. В. Серової та ін.

У шкільних підручниках з історії України для 7 класу (автори – О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан [51, с. 190- 194], А. А. Галімов [21, с. 195–196]) подано відомості про культуру Поділля XIV– XVI ст., зокрема про розвиток оборонного будівництва та архітектури регіону. У навчальному матеріалі звертається увага на роль замків і фортець як важливих осередків суспільного життя, ремесел та мистецтва. Підручники містять додаткові запитання для самостійного пошуку інформації учнями, а також завдання, спрямовані на характеристику особливостей оборонної архітектури Поділля за допомогою ілюстрацій, що сприяє розвитку в учнів уміння аналізувати візуальні джерела й формує зацікавлення історико-культурною спадщиною краю.

Автори О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька, О. С. Охріменко, А. С. Макаревич [45, с. 90- 92], О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан [52, с. 67- 69] найкраще подають матеріал про історико- культурну спадщину Поділля визначеного періоду для 8 класу. Підручники містять уривки історичних джерел, а також запитання для обміркування та самостійного пошуку інформації учнями, що сприяє розвитку навичок критичного мислення та умінь аналізувати архітектурні особливості фортифікаційних комплексів за допомогою ілюстрацій.

У нагоді дослідникам та вчителям історії стане також альбом В. Вечерського (у співаторстві з С. Тарасовим) [17], де подано значний ілюстративний матеріал оборонних об'єктів України. Вартісним додатковим джерелом є й видання С. В. Трубчанінова [60], що містить короткі тематичні нариси з історії фортифікацій всієї України, в т. ч. й Поділля. Текст широко ілюстрований фотографіями.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження формується на основі широкого кола документальних та матеріальних свідчень, серед яких важливе місце посідають праці зарубіжних, передусім польських, авторів. До них належать напрацювання А. Ролле [5], А. Пшездецького [4], А. Чоловського [2], А. Грабовського [3], створені у різні історичні періоди, але ключові для відтворення розвитку фортифікаційних комплексів Поділля та їхнього місця в історії регіону.

Праця Ю. А. Ролле є цінним історико-описовим джерелом, у якому подано описи подільських замків, їхніх власників, військових дій та широкого політичного контексту. Автор розглядає фортифікаційні об'єкти як елемент прикордонного простору, що протягом тривалого часу був ареною взаємодії між Польщею, Великим князівством Литовським, Молдовою та Османською імперією. Описуючи архітектурні та оборонні характеристики замків, Ролле разом із тим фіксує особливості їх функціонування в системі оборони краю, що робить його працю важливим джерелом для дослідження еволюції фортифікацій Поділля.

А. Пшездецький наголошує на тому, що його робота створена на основі різнорідних і часто фрагментарних джерел, через що автор свідомо відмовляється від традиційної лінійної оповіді. Структура праці у вигляді збірки окремих описів, архівних витягів та коротких історичних замальовок дозволяє охопити широкий спектр фактів, пов'язаних із минулим Поділля. Такий підхід надає можливість відтворити багатогранну картину історичного розвитку регіону та простежити зміни у фортифікаційних системах різних історичних епох.

Особливе значення має видання під редакцією А. Чоловського, підготовлене у співпраці з Богданом Янушем. Метою цієї праці було систематичне представлення пам'яток польської культурної спадщини на Поділлі. Упорядники спиралися на масштабну джерельну базу, що включає архівні документи, результати досліджень і фотоматеріали. У виданні докладно

висвітлено історію подільських замків, етапи їх формування та перебудов, а також особливості використання цих об'єктів у різні історичні періоди. Праця становить важливий матеріал для реконструкції архітектурної еволюції замкових комплексів і дозволяє порівнювати зміни, що відбувалися в оборонних спорудах регіону.

Праці А. Грабовського, А. Чоловського, А. Пшездецького та ін. містять згадки про фортифікації Поділля, проте, як і в більшості польської історіографії, торкаються питань оборонного будівництва на західній частині, тоді як східна частина залишалась поза увагою. Домінування тематики західного Поділля пояснюється насамперед історико-географічними та політичними чинниками, оскільки ця частина територій перебувала безпосередньо під владою Польської Корони, що зумовило більшу кількість документів та описів цієї території.

Важливим джерелом для дослідження залишається опис подорожі французького дипломата, мандрівника та дослідника Блейза де Віженера [1], який відвідав Поділля у XVI столітті. У своїх нотатках він приділив увагу не лише характеристиці Кам'янецької фортеці та інших оборонних споруд, але й загальній ситуації в регіоні, його оборонному значенню, політичному становищу та особливостям прикордонного життя. Його свідчення є цінними для розуміння того, як фортифікаційні об'єкти Поділля сприймалися представниками європейських держав ранньомодерного часу.

Для всебічного вивчення оборонно-палацових комплексів Поділля XIV- XVII століть дослідники наголошують на необхідності використання різних типів джерел, що дозволяє відтворити розвиток фортифікацій та палацових споруд у просторі й часі, а також забезпечує об'єктивне розуміння їхньої функції та значення у політичному, економічному та соціальному житті регіону. До таких джерел належать археологічні матеріали, літописи, архівні документи, плани і карти, фотодокументація та інші допоміжні матеріали.

Археологічні джерела є одним із найважливіших типів свідчень про розвиток оборонної архітектури. Вони включають залишки будівель і споруд,

оборонних стін, башт та інших фортифікаційних елементів, а також предмети матеріальної культури- знаряддя праці, зброю, кераміку, металеві вироби, прикраси та побутові предмети. Аналіз археологічних матеріалів дає змогу простежити технології будівництва, характер оборонних систем, рівень розвитку ремесел і господарських практик, а також етапи перебудов і модернізацій фортифікацій. Крім того, археологія дозволяє встановити хронологію споруд і відтворити процеси трансформації фортець і палацових комплексів у різні історичні періоди, що особливо цінно для систематичного вивчення еволюції оборонних об'єктів.

Літописи та хронікальні записи фіксують важливі політичні, військові та адміністративні події, що відбувалися на території Поділля, і дають змогу зрозуміти контекст функціонування замків і фортець. Вони містять відомості про власників споруд, військові кампанії, конфлікти та дипломатичні взаємодії, що робить їх незамінним джерелом для відтворення історичного розвитку регіону. Літописи допомагають реконструювати не лише події, а й порядок функціонування фортифікаційних систем, їхню роль у державотворчих процесах та взаємодії з сусідніми державами.

Архівні джерела включають державні, церковні та приватні документи, які містять численні описи, договори, реєстри, акти власності та інші письмові свідчення. Вони дозволяють уточнювати дати побудови чи перебудови об'єктів, простежувати власницькі права, виявляти політичні та адміністративні впливи на розвиток фортифікаційних систем і палацових комплексів. Архівні документи допомагають також виявляти взаємозв'язки між окремими об'єктами та регіональними центрами влади.

Плани, карти та інші картографічні матеріали дають можливість відтворити просторову організацію територій, розташування замків і фортець, шляхи сполучення, адміністративні межі та зміни ландшафту у різні історичні періоди. Вони дозволяють наочно показати логіку розташування оборонних споруд, їхню взаємодію із природними перешкодами та населеними пунктами.

Фотодокументація та ілюстративні матеріали становлять окремий важливий тип джерел. Фотографії фортифікацій, палацових комплексів, замків і окремих архітектурних елементів дозволяють відтворити їхній зовнішній вигляд у сучасний період або у різні етапи дослідження, оцінити стан збереження споруд, простежити зміни після реставрацій чи реконструкцій.

Сукупне використання зазначених джерел забезпечує комплексний підхід до вивчення оборонно-палацових комплексів Поділля. Поєднання археологічних, писемних, архівних, картографічних та фотоматеріалів дозволяє створити повну картину розвитку фортифікацій і палацових споруд, їхньої функції в різні історичні періоди, а також взаємозв'язків із політичними, економічними та соціальними процесами.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження теми «Формування знань учнів про еволюцію фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. у шкільному курсі історії України» базується на системному, міждисциплінарному та проблемно-орієнтованому підходах, що забезпечують всебічний аналіз історичного, педагогічного та методичного аспектів дослідження.

Історико-культурний підхід у дослідженні забезпечив можливість відслідкувати процес еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля у контексті соціальних, політичних та економічних процесів XIV–XVII ст. Культурно-освітній підхід охопив дослідження ролі історичних пам'яток у формуванні національної ідентичності та світогляду учнів.

У дослідженні було використано хронологічний метод, в рамках якого було зроблено аналіз етапів розвитку фортифікаційних споруд Поділля від середньовіччя до ранньомодерного часу. Ретроспективний метод дозволив відслідкувати причини і наслідки змін у фортифікаційному будівництві. За допомогою картографічного аналізу було здійснено вивчення історичних карт і планів замків, що дозволило відтворити просторову організацію фортифікацій.

При вивченні навчально-методичної літератури з теми було використано метод аналізу навчальних програм та підручників, в рамках якого досліджувалось наскільки тема фортифікацій Поділля представлена у шкільних підручниках курсу історії України.

Дослідження передбачає такі етапи:

1. Аналітичний етап –вивчення наукових джерел, історичних праць, методичних матеріалів та навчальних програм.
2. Етап дослідження еволюції фортифікацій-аналіз історичних передумов розвитку замків Поділля, вивчення змін у функціональності та архітектурних особливостях фортифікацій у хронологічній послідовності.
3. Розробка методичних рекомендацій – створення інтерактивного уроку на основі поданих матеріалів.
4. Практичне застосування методики – проведення експериментального уроку у школі та аналіз його ефективності.
5. Узагальнення результатів дослідження.

Висновки до 1 Розділу

Отже, аналіз сучасного стану досліджень середньовічного та ранньомодерного оборонного будівництва Поділля дозволяє зробити висновок про значну фрагментарність і локальний характер наявних наукових матеріалів. Незважаючи на окремі фундаментальні праці, присвячені Кам'янцю-Подільському, Меджибожу та іншим замкам, регіональні особливості розвитку фортифікаційного будівництва Поділля у цілому залишаються недостатньо вивченими. Особливої уваги потребує східна частина регіону, де укріплення майже не збереглися, що ускладнює історико-архітектурне дослідження без залучення археологічних методів.

Джерельна база польських та українських авторів, хоч і дозволяє реконструювати загальні тенденції розвитку замкових комплексів, значною мірою зосереджена на території Західного Поділля, що пояснюється її історико-географічним положенням та кращою документованістю. Це підкреслює

необхідність комплексного підходу, який поєднує аналіз архівних матеріалів, літератури і археологічних досліджень для відтворення історичної картини всього регіону.

Також визначено, що тема фортифікацій Поділля у навчальних програмах та підручниках розглядається частково і здебільшого у формі загальних відомостей. Відсутність системних методичних матеріалів створює потенціал для розробки авторських методик, спрямованих на формування у школярів цілісного уявлення про історико-культурну спадщину регіону, його архітектурні особливості та роль у соціально-політичному розвитку Поділля.

Розділ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙНО-ПАЛАЦОВИХ СПОРУД ПОДІЛЛЯ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ XIV–XVII СТ.

2.1. Передумови, чинники та основні етапи формування фортифікаційно-палацових комплексів Поділля у XIV–XVII століттях

Історія виникнення фортифікаційно-палацових комплексів Поділля тісно пов'язана з політичними, соціально-економічними та культурними процесами, що відбувалися в регіоні впродовж XIV–XVII століть. Після спустошливої монгольської навали середини XIII ст. край став ареною тривалої боротьби між Великим князівством Литовським, Польщею і татарами. Зміна політичного статусу Поділля, особливо після його входження до складу Великого князівства Литовського у 1362 р., а згодом – Речі Посполитої, перетворила цей регіон на важливий прикордонний щит держави. Політична нестабільність і прикордонне розташування вимагали створення надійної системи укріплень для захисту від зовнішніх загроз.

Постійна небезпека татарських набігів (через Поділля робили набіги на Волинь, Галичину тощо) з півдня [1] та часті конфлікти із сусідніми державами стимулювали розвиток оборонної архітектури. Спочатку на території Поділля виникали дерев'яно-земляні укріплення, які з часом поступилися місцем кам'яним замкам – потужним твердиням, що поєднували військову та адміністративну функції. Водночас, у період розквіту магнатських родів зростала роль великих землевласників, які прагнули підкреслити свій соціальний статус і вплив. Це зумовило появу на Поділлі розкішних резиденцій-палаців і замків, що водночас виконували оборонну, житлову та репрезентативну функції. Такі комплекси ставали осередками влади й культури, уособлюючи міць і престиж своїх власників.

Не менш важливим чинником була економічна активність регіону. Поділля, яке розташоване на перехресті торгових шляхів Сходу та Заходу і

швидко розвивалося як центр ремесел і торгівлі. Це створювало матеріальні передумови для масштабного будівництва фортифікацій та палаців.

У результаті цих процесів у XIV–XVII ст. сформувався своєрідний архітектурний тип подільських фортифікаційно-палацових комплексів, що еволюціонував від простих оборонних споруд до величних бастионних замків і барокових резиденцій, які поєднували естетику з функціональністю та стали невід’ємною частиною історико-культурного ландшафту Поділля [18, с. 79].

Територія Поділля від 1431 р. до Люблінської унії 1569 р. була політично розділена на західну (під владою Польського Королівства) і східну (під владою Великого Князівства Литовського і недовго у складі Київського князівства Олельковичів (1440–1471 рр.)) частини. Територію Східного Поділля приєднано до Волинської землі князя Вітовта, а на Західному Поділлі утворено Подільське воєводство. Такий поділ відбився у відмінностях оборонних комплексів.

Розвиток фортифікацій Поділля у XIV–XVII ст. визначався насамперед природними умовами регіону та його військово-стратегічним значенням. Попри поширення ренесансних архітектурних ідей у Європі, їхній вплив на оборонне будівництво Поділля був обмеженим. Ренесансна орієнтація на симетрію та пропорційність відобразилася переважно в цивільній архітектурі, тоді як укріплення зберігали суто функціональний характер. У більшості міст степового порубіжжя, де не передбачалося зіткнення з осадною артилерією, не здійснювалося масштабних модернізацій. Натомість головні резиденції магнатів – Збараж, Шаргород, Полонне, Нове Конецьполе, а також стратегічно важливі міста, такі як Кам’янець, Бар, Могилів чи Жванець, отримали укріплення, відповідні до тогочасних військово-інженерних вимог [13, с. 75].

Природно-географічне положення Поділля також відігравало важливу роль у формуванні його оборонної системи. Розташоване між лісовою зоною Волині та відкритими степами півдня, Поділля характеризувалося наявністю численних річкових долин, крутосхилів і каньйонів, які створювали природні захисні бар’єри. Замки та укріплені міста найчастіше споруджувалися на мисах

у меандрах річок або на підвищеннях поблизу водних артерій – Південного Бугу, Дністра та Росі. Така топографія ускладнювала штурм з боку ворога та вимагала посилення захисту лише з напільного боку [36, с. 46].

Матеріально-сировинна база регіону була одним із визначальних чинників у формуванні архітектурного вигляду подільських фортифікацій. На Західному Поділлі, де зосереджена значна кількість родовищ пісковика, вапняку та інших порід, придатних до кам'яного мурування, переважав розвиток мурованої архітектури. Натомість на Східному Поділлі геологічна структура була менш сприятливою для розвитку мурованого будівництва – тут переважали родовища гранітів і глини, що утруднювало використання каменю як основного будівельного матеріалу. Це зумовило поширення дерев'яно-земляних укріплень, характерних для міст і замків степового прикордоння, де практичність і швидкість спорудження були важливішими за монументальність [13, с. 77].

Науковці, що досліджують фортифікаційну спадщину Поділля, розрізняють три головні етапи зведення оборонних споруд у регіоні, які співвідносять із трьома історичними періодами розвитку Поділля.

Перший етап формування фортифікаційно-палацових комплексів сягає своїм корінням середини XIII століття – доби активного державотворення Галицько-Волинського князівства. Саме тоді, під проводом князя Данила Романовича (Данила Галицького), починається систематичне зведення укріплень на південних рубежах держави, у межах Пониззя – історичної області, що охоплювала територію майбутнього Поділля. Цей період мав вирішальне значення для становлення подільської фортифікаційної традиції, оскільки поєднав у собі давньоруський досвід будівництва оборонних споруд із новими вимогами часу, продиктованими зовнішніми загрозами, насамперед татарськими нападами [18, с. 79].

Другий етап формування фортифікаційно-палацових комплексів Поділля охоплює період литовсько-польської колонізації краю (XIV–XVI ст.) і пов'язується насамперед із діяльністю литовських князів та польського короля

Казимира. Саме цей етап став перехідним від давньоруських оборонних традицій до нової, європейської системи замкового будівництва. Від початку XIV ст. Казимир розпочав активне зведення мурованих укріплень, насамперед у західній частині Поділля. Ці нові оборонні осередки створювали мережу замкових центрів на стратегічних напрямках, зокрема вздовж торгових і воєнних шляхів, серед яких важливе місце займало відгалуження «Чорного шляху».

У соціокультурному вимірі цей етап відображає поєднання двох культурних традицій – україно-руської та західноєвропейської. На Східному Поділлі, де домінував вплив литовської адміністрації, що перейняла руські культурні зразки, продовжували будувати укріплення за україно-руським принципом: дерев'яно-земляні конструкції, нерегулярні у плані, які гармонійно вписувалися в природний ландшафт, зводилися на мисах або берегових підвищеннях. У західній частині регіону, де відчувався польський і угорський вплив, починає формуватися інша архітектурна логіка: замки споруджуються вже з каменю, набувають регулярних планів і виявляють ознаки готики. Виникають перші муровані твердині, що поєднували оборонні, адміністративні та резиденційні функції, – передвісники пізніших палацово-замкових комплексів.

Третій етап формування фортифікаційно-палацових комплексів Поділля (XVI–XVII ст.) припадає на період входження краю до складу Речі Посполитої, що стало поштовхом до нового етапу урбаністичного, культурного й архітектурного розвитку регіону. Цей час позначився активною розбудовою як державних (коронних), так і приватновласницьких замків, які ставали не лише осередками оборони, а й адміністративними, економічними та культурними центрами Поділля [18, с. 79].

Відмінною рисою розвитку фортифікацій Східного Поділля у XIV–XVII ст. була їх безпосередня залежність від військової загрози, спричиненої систематичними татарськими походами. Характер мобільної степової кінноти визначав специфіку оборони: татарське військо уникало тривалих облог та

діяло швидко, використовуючи вододільні підвищення та відкриті ділянки рельєфу. Тому оборона східноподільських земель будувалася насамперед на контролі ключових переправ через Південний Буг та його притоки, оскільки саме річкові каньйони та глибокі долини становили найбільш ефективний природний бар'єр для кінноти. З огляду на це у стратегічних місцях - Вінниці, Брацлаві, Жванці та низці менших укріплених пунктів, виникли замки, що виконували функції опорних воєнних постів. Їхнє завдання полягало не в тому, щоб стримувати тривалу облогу, а в блокуванні швидкого переходу татарських загонів на правий берег Бугу і в забезпеченні оперативної мобілізації місцевих сил. Саме потреба контролювати переправи, а не лише обороняти поселення, зумовила появу цілісної лінії оборонних пунктів уздовж річкової системи регіону, що стала первинною основою формування міської мережі Східного Поділля.

Отже, Західне Поділля, будучи територіально ближчим до Європи, зазнало значного впливу західноєвропейських архітектурних традицій – готики та ренесансу. Це сприяло зведенню складних кам'яних замків із баштами, масивними оборонними мурами та регулярними планами, які забезпечували ефективний захист від армій (польської, угорської) і контроль над важливими торговими та військовими шляхами. Натомість Східне Поділля, перебуваючи під впливом східних сусідів та постійних татарських набігів, зберігало традиції руського дерев'яно-земляного будівництва. Тут споруджувалися менш складні, але численніші укріплення – дерев'яні чи глиняні, нерегулярні в плані, адаптовані до рельєфу й оперативного захисту поселень. Східноподільські укріплення виконували радше не функцію протистояння ворожій армії, а перешкодження руху кінноти та забезпечування укриття населення під час раптових нападів. Відмінності зумовлені також урбаністичною моделлю заселення: західноподільські міста мали сталі адміністративні функції та розбудовувалися як центри влади й торгівлі, тоді як поселення східної частини регіону здебільшого формувалися як сторожові пункти на прикордонних

переправах, а згодом- як невеликі фортеці з мінімальним палацовим осередком або без нього.

2.2. Жванецький замок

Жванецький замок виник ще у XV столітті та змінювався відповідно до змін у військовій справі, оборонних технологіях, політичних, соціальних та культурних процесах. Оборонна споруда належала багатьом власникам, виконуючи водночас функції військового опорного пункту та житла. Рештки башт і мурів уможливають говорити про військове та житлове планування давніх фортець України.

Жванецький замок кінця XIV–XVII століть розташовувався на березі широкого Дністра, між Кам'янцем і Хотиним, контролюючи стратегічний брід через річку [55, с. 180].

Перша згадка про Жванець датується 1431 роком, коли король Владислав Ягайло передав це поселення лицареві Свічці з Лечина. У 1469 році Жванець, що належав до коронних земель, перебував у «держанні» Михайла Бучацького [11, с. 57–58]. Перші укріплення на місці Жванецького замку були зведені у XV столітті.

За висновками дослідників, замок зводився двоетапно. Башти охоплювали підвищену частину мису й мали полігональний план, форму якого визначав природний рельєф місцевості. Збережена до наших днів північна башта, що містить давнє ядро – тристінну вежу, схиляє до висновку, що на зламах периметральних мурів замку було споруджено тристінні, відкриті зсередини вежі, які частково виступали за зовнішню лінію стін. Розташування таких веж мало характерну особливість: усі три стіни кожної вежі мали різну довжину і з'єднувалися між собою під прямими кутами. На початковому етапі висота веж і оборонних мурів була однаковою (до 9 метрів), а стіни веж потовщувалися донизу (до 2м) [47, с. 88].

Під час другого етапу будівництва висоту стінових укріплень підвищили. Замок був з елементами фланкованої оборони, яка полягала в тому, що з

укріплень вели обстріл флангів (бічних частин) супротивника, а не лише його фронту. Така тактика дозволяла убезпечити найуразливіші місця оборони від обходу та атаки збоку, а також створити перехресний вогонь. За винятком північного боку, який виходив до крутого скелястого берега річки Жванчик, замок був оточений глибоким ровом по всьому периметру.

До замку під'їжджали з південних мурів, які були під захистом двох наріжних башт. В'їжджали через надбрамну башту [47, с. 88–90]. Дві новозведені башти, що стояли на кінцях південного оборонного муру, належали до типу пунтонів-протобастіонних башт, тоді як дві інші наріжні були тристінними та відкритими з зовнішнього боку.

Під час перебудовчих процесів розібрали північно-західну стіну, замість якої звели дві нові.

Вже у третій чверті XV століття споруда стала п'ятибаштовою. У XVI столітті за ініціативи Срочинських його оновили шляхом перебудови всіх веж та підсилення їхньої обороноздатності, додавши нові яруси та модернізовані стрільниці [22, с. 217].

За Валентія-Олександра Калиновського (кінець XVI – початок XVII ст.) замок знову перебудували згідно нового типу bastionних укріплень [47, с. 92–93]. Між баштами, паралельно до старих мурів, звели три стіни- західну, східну і південну. Крім того, з напільного боку повністю перебудували дві наріжні протобастіонні башти: їх засипали зсередини та облицьовали зовні за зразком bastionів. Ці роботи істотно змінили зовнішній вигляд стародавнього укріплення.

Після руйнувань внаслідок Хотинської війни його поновлював у 1626 році новий власник – Станіслав Лянцкоронський [11, с. 59- 60].

Подальших руйнувань споруда зазнала у 1653 року під час двомісячної битви між козацьким військом під проводом Богдана Хмельницького з польською армією на чолі з королем Яном Казимиром [25, с. 324], [55, с. 181–182].

Жванецький замок також зазнав значних руйнувань у період, коли Поділля перебувало під владою Османської імперії (1672–1699 рр.). На початку XVIII століття Жванець утратив своє військово-стратегічне значення, після чого родина Лянцкоронських переобладнала замкові приміщення під житлові потреби [22, с. 217].

З другої половини XVIII століття оборонну роль виконували переважно земляні батареї, розташовані в околицях Жванця та Браги, що контролювали панівні висоти, основні шляхи та переправи через Дністер.

У період Барської конфедерації та під час російсько-турецької війни 1768–1773 років місто залишалося важливим стратегічним опорним пунктом для військ, які контролювали цю частину Поділля.

Останнім етапом стала спроба царського уряду в 1840-х роках звести у місті потужну фортецю, спрямовану проти Австрійської імперії. Багато жителів Жванця змушені були через це переселитися у сусідні населені пункти [42, с. 188-189].

Нині Жванецький замок повністю втратив свою первісну планувальну структуру. Сьогодні збереглися залишки башт і мурів, що дозволяють уявити його масштаб і архітектурні особливості, хоча споруди перебувають в аварійному стані [55, с. 182]. Проте замок залишається цінним історико-архітектурним об'єктом і важливою пам'яткою оборонної спадщини України.

2.3. Замок у Сатанові

Ще одним яскравим прикладом фортифікаційної споруди Західного Поділля є Сатанівський замок. Він, як і більшість оборонних споруд регіону, постав на межі середньовіччя й нового часу в часи прикордонного статусу Поділля.

Замок є свідченням органічної єдності з рельєфом. Сатанів розташовується на високому лівому березі Збруча, на південний схід близько 30 кілометрів простягається земляний вал [15], [11, с. 43].

Перша писемна згадка про Сатанів датується 1404 роком, коли король польський і верховний князь литовський Владислав II Ягайло передає Сатанів і Зіньків з околицями Петрові Шафранцю з умовою «жити самому, або через заступника в наших маєтностях і виступати збройно з 6-ма сулицями і 12-ма стрільцями» [11, с. 43]. Згодом ці землі викупив литовський князь Вітовт Кейстутович і володів ними до своєї смерті в 1430 р. [15]

У 1431 р. Сатанів разом із навколишніми землями перейшов у володіння подільського воєводи Петра Одровонжа. Право власності на ці землі було підтверджене королем Владиславом III у 1436 та 1440 роках. [11, с. 43].

У 1444 р. польський король Владислав III дозволив перетворити Сатанів на місто та дарував йому локаційний привілей на магдебурзьке право. Місто було приватною власністю, яка передавалася у спадок. Протягом майже ста років (із 1431 по 1523 рік) Сатанів із замком належав роду Одровонжів, аж до смерті останнього представника цієї родини по чоловічій лінії [23, с. 13].

Оскільки у XV- XVI століттях місто зазнавало систематичних татарських і турецьких набігів, Одровонжі ще у XV столітті звели оборонний замок [11, с. 43]. Певним чином укріплені населені пункти вони оминали, бо традиційно не вдавалися до тривалих облог [5, с. 17]. Завдяки замку сюди переселялося багато втікачів навіть з віддалених сіл.

У 1532 р., після чергового спустошення цих земель, король Сигізмунд I надав пільги міщанам Сатанова, навіть звільнивши сусідні села та містечка на 8 років від податків [25, с. 201], [11, с. 44]. Такі пільги пізніше надавали новим поселенцям власники Тарновські [15].

За наказом короля Польщі почали відбудовувати й замок. Зокрема, було поглиблено рови, укріплено оборонні споруди, встановлено гармати тощо [23, с. 13].

З другої половини XVI ст. новий власник – Миколай Сенявський, руський воєвода, великий коронний гетьман, староста галицький і коломийський, почав масштабну перебудову замку, що став потужним оборонним центром на Чорному шляху [5, с. 32].

Із міськими оборонними мурами замок, що був перелаштований за принципами новоіталійської школи фортифікації, становив єдину цілісну систему захисту. Згодом в підземеллях замку міський магістрат облаштував в'язницю [23, с. 16].

Із збільшенням у XVII столітті набігів татар, для відновлення міста було надано магдебурзьке право, що забезпечувало самоврядування. У документі про процедуру вирішення судових справ, власниця Катерина Сенявська зобов'язала міщан зводити й утримувати міські фортифікаційні споруди [23, с. 13].

Під час Хмельниччини Сатанів було вчергове зруйновано. А з останньої третини XVII замок переходив то до поляків, то до турків [11, с. 45].

Після завершення турецької окупації Поділля Адам-Миколай Сенявський відновив міські та замкові укріплення, що склалися з кам'яних стін, укріплених п'ятьма баштами, поглиблено оборонні рови [11, с. 45].

Обороздатність підсилювали з'єднані між собою оборонні мури на високих земляних валах, оточених сухими ровами. Два нижні яруси мали бійниці, а перекриття, яке не збереглося до нашого часу, ймовірно, було діагонально балковим. На верхній частині стін північної вежі частково залишилися білокам'яні консолі, що підтримували колись існуючий парапет четвертого ярусу. У стіні, яка з'єднує північну та західну башти (ближче до північної), збереглися чотири віконні прорізи з простим білокам'яним обрамленням, які, вірогідно, належали до палацового корпусу, що колись був частиною замкової забудови [29, с. 18].

До в'їзної та південної п'ятикутної башти прилягають мури міських укріплень. Біля північної оборонної башти, безпосередньо до північно-західного муру прилягав палацовий комплекс. З боку міста в замок можна було в'їхати через мурований міст, який знаходився з південного боку замку. Міст опирався на високу аркаду через яр.

На початку XVIII ст. в замку, що належав на той час великому коронному гетьманові Адаму Сенявському, після Прутського походу зупинявся цар Петро [11, с. 45].

У 20-х роках XVIII століття замок та міські фортифікаційні споруди було відновлено та розпочався період зростання і перетворення Сатанова на важливий торговельний центр. З метою розвитку ремісництва місцевим цехам надавалися спеціальні привілеї, сприяючи організації ремісників і розвитку промислів [11, с. 45].

У 1793 р., після другого поділу Речі Посполитої, Поділля увійшло до складу Російської імперії. Розвиток військової техніки, зокрема артилерії, призвів до втрати оборонної ролі замку, тому мури почали розбирати на будівельний матеріал.

На початку XX століття від колишніх п'яти башт збереглося лише три, дві проглядалися лише за залишками фундаментів. Від першого етапу будівництва, що припав на XIV – початок XV століття, збереглася одна кругла оборонна вежа та залишки земляних валів.

У 1924 році місцева влада ухвалила рішення розібрати залишки замкових споруд, проте Центральний виконавчий комітет України скасував цей намір і навіть виділив 5 тисяч карбованців на реставраційні роботи. Однак відновлення так і не відбулося. У післявоєнний період занепад лише посилювався [23, с. 16–17].

Отже, Сатанівський замок був колись визначною пам'яткою оборонної архітектури Поділля. Стратегічне розташування на природному підвищенні та система фортифікаційних елементів засвідчують інженерну продуманість укріплення та його важливу роль у регіональній оборонній мережі. Його архітектурний образ формувався протягом кількох століть, що відбилося у поєднанні первісних середньовічних елементів із пізнішими добудовами. Попри часткову руйнацію, він зберіг свою історичну та архітектурну цінність. Сучасний стан замку дозволяє простежити основні етапи конструктивної еволюції. Замок є не лише матеріальним свідченням розвитку подільських оборонних споруд XV–XVII століть, а й важливим елементом культурної спадщини України.

2.4. Меджибізька фортеця

Одним з найкраще збережених мурованих замків Західного Поділля є Меджибізький замок (селище Меджибіж Хмельницької області).

Архітектурно-фортифікаційний комплекс замку включає палац Сенявських, палацовий флігель, п'ятикутну та восьмикутну вежі, бастіон, північну, південну та західну оборонні стіни, пристінні корпуси, «каретний корпус» і замковий міст. Цей ансамбль є цінним зразком розвитку оборонного зодчества Поділля XIV–XVII століть [16, с. 118].

За писемними джерелами, вже з XII ст. у Меджибожі, який входив до складу Болохівської землі, що перебувала під владою київського князя, ймовірно, була фортеця-укріплення з дерев'яними будівлями та земляними валами [59, с. 9]. У літописах укріплення непрямо згадується через описи військових походів Данила Галицького [39, с. 72- 73]. Існування цитаделі підтверджує археологічний матеріал (рештки земляних валів та ровів, що були атрибутами давніх укріплень) [50, с. 17].

Є. Сіцінський висловлює припущення про знищення фортеці татарами в середині XIII ст. та перехід майже на 100 років під їхню владу. Та згадки про місто як оборонний пункт зникають з офіційних документів на тривалий час [11, с. 31].

Як вважають інші дослідники, фортеця продовжувала існувати, адже під час археологічних розкопок на початку 2000-х рр. на території її розташування були виявлені згорілі конструкції оборонних клітей дитинця, рів та скелети загиблих під час цих подій людей. Це є, на думку прихильників цієї версії, завершення першого етапу фортифікацій літописного Меджибожа [49, с. 4- 5].

Наступний етап припадає на другу половину XIV ст., коли Золота Орда прагнула здобути владу над руськими місцевими князями [10, с. 13]. Перемога литовського князя Ольгерда в 1363 р. під Синіми Водами закріпила за Литвою контроль над Києвом фактично на два століття. Саме в цей період на подільських теренах починає розвиватися кам'яна замкова архітектура, яскравим прикладом якої стає Меджибізький замок [58, с. 129].

Коріатовичі, племінники князя Ольгерда, які отримали Поділля у володіння, розпочали активне укріплення: «Корятовичи вошли в Подольскую землю, выстроили город Смотричъ, Бакоту, Каменец, а вслед за темъ «все города Подольскія умурували и всю землю Подольскую осели» [49, с. 8].

Знайдений фундамент стіни литовського часу, що перетинає подвір'я фортеці з півночі на південь, разом із давньою Південною баштою, чотирикутним донжоном з наскрізним проїздом на замкове подвір'я та стінами, що з'єднували ці об'єкти, утворювали давній замок (остання третина XIV ст.) [19, с. 83].

Меджибіж став важливим оборонним пунктом у захисті Великого князівства Литовського на його південних рубежах від нападів зі степу [58, с. 129]. Хронологічним орієнтиром існування литовської фортифікаційної споруди слугує парне чоловіче поховання середини XIII ст. Оскільки ступні кістяка були перерізані стіною, то це свідчить про її пізніше походження, зокрема до литовського домінування (другої половини XIV–XV ст.) [58, с. 129].

Дослідники висловлюють міркування, що мури з'явилися ще раніше – за періоду Гедиміновичів – під час активної колонізації подільських територій та розбудові тут оборонних споруд, що власне й наголошує на ключовому значенні фортеці. Численні знахідки зброї також підтверджують розташування тут фортеці.

У першій половині XV ст. подільський край переходить під панування Польської Корони.

Меджибіжський замок є у плані видовженим трикутником з могутніми мурами (товщина- до 4 м, висота у найвищих місцях- до 17 м) та кутовими вежами, які виступають за лінію стін [61, с. 154]. Фортеця побудована на трикутному мисі, що утворюють річки Буг і Бужок («межи богами»), її гострий кут спрямований до злиття річок. Протяжність становить приблизно 130 м, а ширина близько 110 м.

На східній частині мури найвищі, саме тут триповерхові руїни палацу Сенявських та п'ятипелюсткова прибудова, яку називають «Турецький бастіон»

(турецьке походження не підтверджено). Ймовірно, вона з'явилася пізніше – після модернізаційних робіт у другій половині XVI ст. [39, с. 76]

Фортеця, яка стояла на межі Чорного та Кучманського шляхів, захищала Західне Поділля від татарських набігів в XIV–XVII ст. [49, с. 15]

Окрім оборонних споруд у замку був дитинець, де розташовувалися житлові та господарські споруди (ймовірно, дерев'яні). Стіни прорізалися стрільницями та перекривалися кам'яними плитами [49, с. 12]. Цей тип стрільниць має значну історичну цінність і зберігся завдяки прибудовам, що з'явилися пізніше.

До муру дитинця прибудовані триповерхові кам'яниці. Перша фактично є вежею, оскільки виконувала виключно оборонну функцію. Друга призначалася для житла, на її третьому поверсі були великі вікна на двір, а два нижні поверхи мали вікна лише з надвірного боку, де також розташовувалися стрільниці. Обидві будівлі мали кам'яні склепіння та складчасті дахи. Широкі вікна та двері завершувалися кам'яними арками. У приміщеннях збереглися комини, один із яких залишився замурованим донині [49, с. 13].

У першій половині XVI ст. Меджибіж опинився під владою магнатів Сенявських [63, с. 85]. Оборонні споруди перебудували на палац та оздобили його зовні та всередині. Вікна й двері були облямовані білокамінними профільованими лиштвами, фасади прикрашено ренесансовою аркатурою й фігурними аттиками (декоративна стінка над карнизом). Ймовірно, що саме тоді на розі укріплення, де була в'їзна брама, прибудовано п'ятипелюстковий бастіон. Над ним з'явилась велика прямокутна зі скошеними кутами вежа. Панівною висотною спорудою фортеці стала надбрамна, кругла в плані, вежа з надбудованими двома ярусами- четвертим і п'ятим, до яких можна було потрапити сходами від тераси бастіону [28, с. 189]. На сході замку, над кам'яною оборонною вежею, був побудований ще один поверх, який, як і головний корпус, використовувався для житла [49, с. 15].

Всі аркові елементи того часу, як і коминки, були вимуровані з жолобкової цегли. Раніше цегла використовувалась лише для будівництва

склепінь у церквах, а в XVI столітті її почали змішувати з вапняним розчином для мурування стін і тонкого штукатурного шару. Завдяки цьому методу та цегляним аркам замок набув рожевого відтінку. Вигляд будівлі також підкреслювали великі наріжні брили з вапняку [50, с. 18].

Фортеця неодноразово перебувала в центрі військових подій. У середині XVII ст. з метою ефективніше протистояти вогнепальній зброї, засипали всі її нижчі яруси землею, перетворивши їх на потужний бастион. Через це згодом з'явилися тріщини, тому наприкінці XVII ст. зовні фортеці були зведені потужні кам'яні контрфорси (вертикальні допоміжні опори), що доходили до третього поверху палацу. А в XVII–XVIII ст. ці склепіння були повністю замінені на цегляні [50, с. 18].

У часи Національно- визвольної війни 1648–1657 рр. замок по чергово був то козацьким, то польським, то турецьким [39, с. 74].

У 1672 р., під час польсько-турецької війни, за умовами Бучацького перемир'я, Поділля разом з Меджибожем переходить під контроль Османської імперії. Але вже за рік власник Меджибожа, коронний хорунжий Сенявський, зі своїм військом повертається і захоплює місто. Лише у 1678 р. він погоджується передати його османам на обмін компенсації від польського короля [39, с. 75].

Після офіційного повернення Поділля під владу Польської корони в 1699 р. Сенявський розпочав ремонт і модернізацію Меджибізького замку та міста. Керував роботами Жан Батист Дессьє, польський підполковник, військовий інженер французького походження. Модернізація включала ремонт замкових мурів, бастионних фортифікацій і дерев'яного палісаду навколо міста. У замку відремонтували криницю і почали будівництво дерев'яного мосту між містом і замком [39, с. 76]. У 1708–1713 рр. були проведені роботи з облаштування замкових парапетів, підйомного моста, мурування бійниць, оббивання башт і встановлення нового паркану. Також побудували нову кордегардію (приміщення для варти) та виконали ремонт у замковій каплиці. Ремонт торкнувся і покоїв, де були побудовані дерев'яні кружганки (галереї) замість попередніх мурованих.

У 1730 р. фортеця стала власністю А. Чарторийського, військового та державного діяча Речі Посполитої. Знову весь комплекс було перебудовано: перекладено аттик XVI сторіччя, змінено розміри вікон і дверей, частину коминків замінили на печі, обличковані витонченою орнаментальною керамікою.

В 1848 р. замок передано військовому відомству. Всі споруди перебудовано в стилі романтизму, архітектурне оздоблення набуло псевдоготичних форм. Після усіх змін комплекс втратив вигляд оборонної споруди й перетворився на білосніжний палац.

З метою запобігання подальшого руйнування замку з кінця 1960-х рр. радянська влада вжила протиаварійних заходів на небезпечних ділянках, були зміцнені фортечні мури [50, с. 18].

Отже, Меджибізький замок є значною пам'яткою фортифікаційної архітектури, що наочно відображає еволюцію військових укріплень на Західному Поділлі. Аналіз архітектурних особливостей та результатів археологічних розкопок дозволяє створити цілісну картину розвитку фортеці та її адаптацію до змінюваних умов оборони. Зіставлення писемних та археологічних джерел дозволяє чітко простежити історичні етапи будівництва та модернізації замку, підтверджуючи його важливу роль у захисті Поділля від татарських набігів, а також в процесах, пов'язаних із польсько-литовськими та османськими конфліктами.

2.5. Кам'янець-Подільська фортеця

Кам'янець-Подільську фортецю справедливо відносять до однієї з найбільш яскравих пам'яток оборонної архітектури Поділля. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів. Якщо у XII–XIII століттях переважали земляні та дерев'яні оборонні елементи, то вже на початку XVII століття Кам'янець-Подільський замок перетворився на повністю кам'яну фортифікаційну споруду зі стінами та вежами. Архітектурно-фортифікаційний комплекс замку від XVI століття включає вежу Папську (зведену на південно-східному розі на кошти

Папи римського Юлія II); вежі Ковпак і Тенчинську (перед ними над скелею-Південний бастион); вежі Білу (Ласька), Денну і з'єднану з нею Нову західну; вежу Нову східну з примикаючим до неї Північним бастионом; вежі Лянцкоронську і Комендантську (найменша в замку); вежу Рожанку (на північно-західному розі).

Ю. Сіцінський пише, що Кам'янець «був колись дуже міцною, недобутою фортецею і своїм природним середовищем, і фортифікаційною будовою. Ця фортеця складалася з замку і з міських укріплень» [11, с. 6].

Кам'янецький замок було збудовано одночасно з заснуванням самого міста Кам'янця, близько 1362 р., коли великий князь Литовський Ольгерд прогнавши з Поділля татар [59, с. 10], віддав цей край своїм небогам князям Коріатовичам, чотирьом братам Юрієві. Олександрові, Костянтинові та Федорові [11, с. 6]. Дослідниця О. Пламєницька у своїй монографії підтверджує таку думку, вказуючи про надання Кам'янцю грамоти (магдебурзьке право) 1374 р., що стимулювало процес формування міської, зокрема й оборонної інфраструктури [9, с. 187]. У першій згадці про Кам'янецький замок вказувалося, що ця грамота дається «на замку» в Кам'янці.

За правління Коріатовичів почалося формування оборонної системи Кам'янця як цілісної двокомпонентної структури, що поєднувала замок, розташований на плато, з розгалуженою системою міських укріплень. До неї також входили сакральні та монументальні цивільні споруди, пристосовані до оборони й розміщені в різних частинах міста для контролю над його територією. Завдяки послідовному вдосконаленню обох складових цієї системи Кам'янець увійшов в історію середньовічного європейського оборонного мистецтва як місто-фортеця [9, с. 188].

Міське поселення розташовувалося на своєрідному острові, відокремленому від навколишнього плато глибоким каньйоном річки Смотрич [8, с. 261]. Єдиним шляхом сполучення між островом і плато був вузький скелястий перешийок, на якому збудували Замковий міст – стратегічно важливу ланку в системі оборони Кам'янця [6, с. 16]. Розташування замку при самому

в'їзді на перешийок забезпечувало повний контроль острівної території, оскільки дістатися до міста, оминаючи замок, до появи системи фортифікацій на нижньому березі каньйону, було практично неможливо.

Пламеницька О. ділить розбудову замкових укріплень за доби Коріатовичів на два етапи. На першому етапі (середини XIV ст.) [9, с. 204], увагу було зосереджено на зміцненні західного приступного боку замку в умовах розвитку каменеметальної артилерії.

У системі замкових укріплень ранньолитовського періоду вирізнялася своєю висотою та міцністю башта Денна, яка поєднувала функції наріжної оборонної споруди та донжону – головної вежі, яка виконувала роль останнього оплоту захисту [9, с. 204]. Башта приблизно на три чверті виступала за лінію мурів у бік напільної частини, утворюючи потужний фланговий оборонний вузол на південно-західному розі замку.

В другій половині XIV століття була розширена давня невелика вежа-Мала Західна, яка раніше розташовувалася на лінії західного оборонного муру. Ззовні до неї прибудували виступаючий у бік напільної частини симетричний об'єм, який виконував фланкуючу функцію, тоді як стара вежа увійшла до внутрішнього укріплення, відомого сьогодні під назвою Західний каземат [48, с. 28].

Західний мур Кам'янецького замку проходив уздовж усього замкового мису: від Денної та Малої Західної башт він простягався на північ до квадратної вежі, розташованої на схилі між верхньою та нижньою північними терасами мису. В описі 1544 року ця вежа згадується як давня Стара Рожанка. Далі мур доходив до краю каньйону, повністю перекриваючи підхід із напільного боку до нижньої північної тераси, де нині проходить дорога до міста. За часів перебудови замку Коріатовичами шлях із заходу пролягав верхнім рівнем мису безпосередньо до фортеці, адже тоді ще не існувало глибокого й широкого рову, що нині відокремлює Старий замок від Нового [9, с. 211].

З появою та активним поширенням вогнепальної зброї, що вимагало суттєвого посилення оборонних можливостей замкового комплексу, замок

реконструюють. Основну увагу Коріатовичі приділили зміцненню всього периметра верхньої тераси замкового мису, на відміну від першої реконструкції, коли укріплення зосереджувалися переважно на його найбільш уразливому західному боці.

Друга модернізація замку відбулася в 1370-х – 1380-х рр. і полягала у зведенні на південній та північній бровках верхньої тераси двох паралельних оборонних ліній із мурів та фланкуючих башт [9, с. 217].

Західний кінець північного муру замикала наріжна башта Рожанка, що фланкувала північно-західний кут замку, а на схід від неї розташовувалася Лянцкоронська башта. Східний фронт замку, звернений до міста та Замкового мосту, складався з оборонного муру з в'їзною брамою та прибрамною баштою Мала Східна, відомою за описом 1613 року. У XIV столітті його додатково фланкували наріжні башти – Папська та Чорна. Реконструкція Коріатовичів полягала у розбудові замку на схід від давнього ядра: було закладено башти Тенчинську і Ковпак [9, с. 219]. Відстань між ними дозволяла вести фланговий обстріл ділянок оборонних мурів, переважно з арбалетів- основної тогочасної зброї.

Північно-західний кут замку фланкувала башта Рожанка, а східніше неї – Лянцкоронська. Обидві виступали за лінію мурів, як і південні Тенчинська та Ковпак, але були масивнішими [46, с. 19- 20]. Лянцкоронська башта виконувала також роль проїзної: через башту не в'їжджали до замку, а лише проїжджали, прямуючи на виїзді з неї.

У 1395 р. Мале Поділля отримав від польського короля Владислава Ягайла Спитко Мельштинський- краківський воєвода [4, с. 122–123]. За 4 роки його правління завершили будівництво башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської з оборонними мурами, розпочатих Коріатовичами.

Під час реконструкції замку Спитком Мельштинським, через велику довжину північного оборонного муру, виникла потреба у додаткових вогневих позиціях. Галереї з зубцями на мурах замінили внутрішньостінними склепінчастими бойовими ходами, що з'єднували башти Рожанку та Чорну.

Посередині прясел між баштами Рожанкою та Лянцкоронською, а також Лянцкоронською та Чорною, встановили дві невеликі настінні вежі – бартизани [9, с. 157].

З 1411 до 1430 рр. Поділля належало великому литовському князю Вітовту, який викупив Спиткові землі [4, с. 123]. Це був період відносного політичного спокою. І хоча джерельних даних про те, що Вітовт проводив оборонне будівництво, немає, ймовірно, саме в цей час була можливість завершити розпочаті Коріатовичами роботи по формуванню укріпленого периметру замку. З огляду на це в будівельній історії кам'янецького замку Пламеницька О. виділяє ще один, третій – пізньолитовський період.

У цей час південно-західний кут замку, де стояла башта Денна, було додатково укріплено фланкуючою баштою Лаською. Вона розташовувалася на заломі південного муру між Денною та Тенчинською, і була найпотужнішою спорудою замку.

Башта Водна, точна дата побудови якої невідома, ймовірно теж зведена у пізньолитовський період. Вона розташована на лінії західного оборонного муру в створі Рожанки і через внутрішньостінну комунікацію забезпечувала постачання води до замку. Її спорудження пов'язане з комплексним вирішенням водопостачання.

XVI ст. ознаменувалось наймасштабнішою перебудовою Кам'янецького замку. Це було зумовлено катастрофічним станом фортеці наприкінці XV ст. У найстарішому описі 1494 року зазначалося: «Цей замок знищений майже дощенту... Усередині майже всі будівлі поруйновані, знищені й спорожнілі, і всі закутки порожні...» [32, с. 127].

Територію замку розширили на схід, щоб закрити криницю, розташовану за межами старого муру. У 1544 році навколо неї збудували Нову Східну башту, а від неї до Папської вежі проклали новий Г- подібний оборонний мур [32, с. 128].

Між старим і новим східними мурами таким чином утворився Східний каземат, з півночі обмежений Новою Східною баштою та Г-подібним муром,

що з'єднував її з Чорною вежею, а з півдня- Папською баштою та кам'яним муром. Перед казематом викопали оборонний рів, через який до нової замкової брами вів дерев'яний міст на «палях» із підйомною частиною [35, с. 104].

Вхід у північну частину Східного каземату розташовувався в мурованій стіні через хвіртку [41, с. 87]. Всередині каземату розміщувалися різні споруди: пекарня, світлиці, склепи, комірчини, підземний хід, коридори, в'язниця та ін. Зокрема, пекарня розташовувалася між баштами Чорною, Новою східною та Г-подібною оборонною стіною [40, с. 118] з ґратами та дві печі. На початку XVII ст. пекарню накрили новим, спільним із сусідньою Новою східною баштою, дахом [35, с. 104]. В північній частині каземату розташовувалися ще кам'яні сходи, які вели на нижній ярус Нової східної башти – до криниці. Ліворуч від сходів існував малий склеп (він зберігся донині) [35, с. 104].

Недалеко від старої брами в бік Папської вежі розташовувалася темниця – глибока яма, відома нині як Боргова. На дні ями на всю площину дна видовбаний у скелі хрест [57, с. 318]. У 1540-х роках у її центрі було вікно з залізною решіткою, через яке спускали засуджених на смертну кару або заморення голодом злочинців і шпигунів. Поруч, у старому підземеллі, знаходилася ще одна темниця для утримання осіб, злочини яких не передбачали смертної кари [32, с. 128].

У 1540-х рр. Західний каземат (частина лінії оборони та південно-західного укріплення) зазнав реконструкції: тонкі зубці стіни між Малою баштою та Рожанкою замінили на товстіші, облаштували бійниці, а внизу мав чотири сполучені між собою погребі для зберігання пороху, через що каземат отримав назву «Порохова башта» [32, с. 130].

Нова Східна вежа, завершена 1544 року, була останньою зведеною спорудою замку 1540-х рр. Проте вже до 1572 року її перекриття прогнило, завалилося, а дах був відсутній [40, с. 117].

1617 року польський король Зигмунт Ваза дав завдання на будівництво нового бастионного укріплення військовому інженеру і архітектору Теофілу

Шомбергу [6, с. 22]- представнику знатного німецького роду. А. Ролле пише, що Т. Шомберг почав замок і фортецю зміцнювати [5, с. 11–12].

У 1621 році на захід від середньовічного замку спорудили «Новий замок». За планом він був горнверком (нім. «рогате укріплення») [30, с. 143], за концепцією оборони – кліщово-бастіонним, а за фортифікаційними прийомами тяжів до новоіталійської бастіонної системи [7, с. 40]. Замок був самостійною бастіонною спорудою, відділеною від Старого замку широким ровом і з'єднаною з ним лише вузьким містком.

У 1671 році голландський інженер Урліх Вердум оглянув обидва замки і зазначив, що Теофіл Шомберг припустився низки помилок: Новий замок не захищав ані Старий замок, ані місто, і сам був легкою мішенню для сучасної артилерії [6, с. 87].

12 серпня 1672 року турки отаборилися під Кам'янцем, а вже 18 серпня почали бомбардування замку і міста. Під прикриттям артилерії вони підкопали вали Нового замку, оволоділи ним і використали як плацдарм для штурму Старого [7, с. 41]. 27 серпня замок капітулював.

В грудні 1672 р. твердиня була виправлена. «Старий замок, – пише невідомий кореспондент, – зруйнований нашим порохом, тепер є повністю відбудований із двома потужними баштами» [3, с. 194].

Одною з небагатьох споруд, яку можна зарахувати до новозбудованих турками об'єктів, є Башта Нова Західна у Старому замку, яку вони підірвали при штурмі 1672 р. Башту розібрали і звели заново, відмовившись від попереднього фортифікаційного рішення через невдалу постановку башти у рові і наявність мертвих зон. Нова була меншого розміру, збудована з наявного каменю [9, с. 418].

Інші роботи проводились лише за необхідності. Повністю зруйновану Чорну башту не відновлювали, залишився частково зруйнованим Східний каземат (з часом повністю зник).

Після звільнення від турків Кам'янця 1699 протягом XVIII ст. добудовано окремі замкові укріплення, зокрема південні мури головного двору.

На початку XIX ст. під владою Російської імперії Старий замок перетворено на в'язницю.

У 1928 році Кам'янецький замок оголошено історико-культурним заповідником [19, с. 116]. З 1962 р. тривають реставраційні роботи.

Поділля в другій половині XIV–XVI ст. мало замки також у Бакоті, Язлівці, Брацлаві, Вінниці, Чернокозинцях, Рихті, Панівцях, Зінькові, Барі та ін. На жаль, про більшість з них на сьогодні інформації надзвичайно мало.

Замки відігравали не лише військову, а й адміністративну роль – у них розташовувалися резиденції старост, зберігалися запаси, укривалося місцеве населення під час набігів ворогів. Як і інші фортифікації, їх будували на природних підвищеннях чи біля річок, що було ефективним при нападах татар [14, с. 62–67].

Окрім описаних вище замків, варто також згадати про Чернокозинський замок, який був споруджений наприкінці XIV–на початку XV ст. на високій горі з природними проваллями. Його поява зумовлена тим, що Чернокозинці лежали на Волоському шляху і часто потерпали від нападів татар і волохів. Замок мав чотирикутну форму з чотирма кутовими вежами, дві частини – дитинець і новіший палацовий корпус, глибокий рів та двоповерхові муровані палацові будівлі з підвалами та плоскими перекриттями по дерев'яних балках. Замок виконував оборонні функції та слугував резиденцією кам'янецьких біскупів, тому відбудовувався після руйнувань [11, с. 63–66], [55, с. 183–186].

Замок у Рихті звали Лянцкороцькі у 1507 р. Збудований був завдяки вдалому положенню на високому березі річки. Власне замок був прямокутний в плані, з кутовими п'ятигранними баштами, дерев'яними галереями, бійницями та плоскими і шатровими дахами. Центральну частину займав двоповерховий палац, а в'їзд розташовувався на південному боці. Замок поєднував оборонну і житлову функції та в XVII–XIX ст. трансформувався у палац, ставши культурним осередком життя подільських поляків [11, с. 68–70].

Панівецький замок постав на скелі над річкою Смотрич. Він був квадратний у плані, з товстими оборонні стіни, підземеллями, глибокими

ровами та двоповерховими будівлями з баштами на рогах. Він поєднував оборону з релігійно-культурною функцією: тут діяли кальвіністська академія, друкарня та кірха. Замок двічі витримав облогу турків (1621 і 1633 р.), проте з другої половини XVII ст. поступово занепадав [11, с. 71–77], [55, с. 182–183].

Військова роль замків закінчилась із припиненням татарських набігів (1699 р.). Більшість з них після пережитих катастроф були у стані руїн і лише деякі ще були збережені чи відновлені власниками. Будувати нові укріплення згодом втратило актуальність, а старі будови починали занепадати як тільки переставали бути резиденціями [2, с. 53].

Висновки до 2 Розділу

Отже, формування фортифікаційно-палацових комплексів Поділля у XIV–XVII століттях постає як складний і тривалий процес, що відбувався у взаємозв'язку політичних, військових, соціально-економічних та культурних чинників.

Подільська фортифікаційна традиція виробилася в унікальних геополітичних умовах прикордоння, де поєднувалися впливи Заходу й Сходу. Це зумовило своєрідний синтез архітектурних підходів – від давньоруських принципів оборонного будівництва до ренесансно-барокових форм палацових резиденцій. У результаті сформувався регіональний архітектурний тип, для якого характерне поєднання функціональної доцільності, топографічної адаптації та виразного художнього образу.

Вирішальну роль у розвитку цих комплексів відіграли соціально-економічні процеси, що визначали не лише масштаби будівництва, а й рівень його мистецької досконалості. Фортифікаційні споруди поступово втрачали суто оборонний характер, перетворюючись на резиденційні центри, що концентрували в собі адміністративні, господарські та культурні функції. Таке поєднання оборонного й репрезентативного начал стало характерною ознакою архітектури Поділля означуваної доби.

Розділ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНО-ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ ПОДІЛЛЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

3.1. Методика викладання теми у шкільному курсі історії

Як зазначають науковці- методисти, вивчення історії у закладах загальної середньої освіти сприяє формуванню в учнів національної ідентичності та громадянської свідомості. Це досягається через осмислення соціального й морального досвіду попередніх поколінь, розуміння історичного та культурного шляху України в контексті світового історичного процесу, ознайомлення з духовними, культурними надбаннями й цінностями, а також історико-культурними традиціями українського народу і цивілізації загалом.

Етнокультурний компонент шкільного курсу історії України, допомагаючи учням засвоювати надбання європейської та світової культур, водночас формує усвідомлення унікальності національної культури, збагачує внутрішній світ школяра духовно- моральними й естетичними ідеалами. Його зміст становить систему знань про етапи становлення українського етносу, формування та розвиток характерних етнічних рис, що знаходять вияв у культурі й свідомості народу [34, с. 143].

Вивчення культурної спадщини Поділля в системі середньої освіти має не лише пізнавальне, а й виховне значення. Тема еволюції фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. відображає взаємозв'язок політичної історії, військових технологій, архітектурних тенденцій і соціокультурних процесів. Її опанування дозволяє учням осмислити матеріальні свідчення минулого, розвинути просторове мислення, навчитися працювати з джерелами. Крім того, вивчення цієї теми дозволить учням відчувати нерозривність історії рідного краю з європейськими історичними процесами, оскільки основними напрямками змін у змісті шкільної історичної освіти на сьогодні є виклад подій в широкому контексті європейської та світової історії

(державотворчих процесів і міждержавних стосунків), багатоаспектності та полікультурності, створення додаткових можливостей для аналогій і порівнянь [56, с. 113].

У контексті компетентнісного навчання, яке визначене сучасною Концепцією Нової української школи [43, с. 4–5], такі теми сприяють розвитку історичного мислення, формуванню дослідницьких навичок і вихованню національної ідентичності. Фортифікаційна архітектура Поділля – це матеріальний носій історичної пам'яті, що інтегрує локальну історію в загальноукраїнський і європейський контекст. Тому методика її вивчення має особливе значення для реалізації краєзнавчого, інтегративного й культурно-пізнавального підходів у навчанні історії.

У сучасній історичній освіті важливим завданням є розвиток предметної історичної компетентності, яка забезпечує цілісне сприйняття минулого, критичне осмислення подій та їх оцінку з позицій історизму. Основними складовими історичної компетентності є хронологічна, просторова, інформаційна, логічна та аксіологічна компетентності, кожна з яких має своє змістове навантаження та педагогічну мету.

Хронологічна компетентність передбачає сформованість умінь орієнтуватися в історичному часі, визначати послідовність подій, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, а також виявляти зміни та тяглість суспільного розвитку [26].

Просторова компетентність полягає в здатності орієнтуватися в історико-географічному просторі, співвідносити історичні події з конкретними територіями, розуміти взаємозв'язки між природним середовищем, господарською діяльністю та суспільним життям [26].

Інформаційна компетентність виявляється у вмінні працювати з різними видами історичних джерел, аналізувати їх зміст, визначати достовірність, порівнювати позиції авторів і критично оцінювати отриману інформацію [26].

Логічна компетентність передбачає використання історичних понять і категорій для аналізу подій та процесів, умінь робити узагальнення,

встановлювати закономірності розвитку, формулювати аргументовані висновки, а також усвідомлювати різні підходи до трактування історичних явищ [26].

Аксіологічна компетентність спрямована на формування в учнів здатності оцінювати історичні події та постаті крізь призму їх ціннісного змісту, розуміти культурні та моральні орієнтири минулого, а також простежувати зв'язки між історичними явищами й сучасністю [26].

Процес формування історичної компетентності є поетапним і передбачає послідовне виконання кількох дидактичних кроків: мотивація навчальної діяльності; актуалізація особистісного досвіду учнів, необхідного для формування предметних історичних компетентностей; визначення і формування предметних історичних компетентностей; аналіз, асоціації, аналогії; закріплення, застосування компонентів предметної історичної компетентності; рефлексія [33, с. 13].

Мотиваційний етап передбачає створення позитивного ставлення до навчання, пробудження пізнавального інтересу, актуалізації потреби у вивченні історії України. Етап актуалізації досвіду – залучення особистісного, життєвого та навчального досвіду учнів як основи для засвоєння нових знань. Етап формування компетентностей має на меті опанування змісту навчального матеріалу, розвиток пізнавальних умінь, навичок роботи з джерелами, формування аналітичного мислення. Аналітико-асоціативний етап – встановлення аналогій, виявлення закономірностей, осмислення взаємозв'язків між подіями та явищами історичного процесу. Етап застосування компетентностей передбачає практичне використання набутих знань у нових навчальних або життєвих ситуаціях, виконання творчих і дослідницьких завдань. Рефлексивний етап, останній, має на меті усвідомлення учнями власних навчальних досягнень, формування самооцінки та ставлення до історичного минулого як складової національної ідентичності.

Метою вивчення теми «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст.» у шкільному курсі історії є формування в учнів

цілісного уявлення про розвиток фортифікаційних споруд регіону, розуміння причин їх трансформації та оволодіння навичками аналізу матеріальних і письмових джерел.

Основні завдання методики вивчення цієї теми:

1. Ознайомлення учнів з історичними умовами виникнення й розвитку замкових та оборонних споруд Поділля в контексті політичних і культурних процесів XIV–XVII ст.
2. Формування вмінь аналізувати історичні карти, архітектурні плани, археологічні матеріали, порівнювати джерела різного типу.
3. Розвиток дослідницьких і комунікативних компетентностей шляхом роботи в групах, виконання міні-проектів, підготовки презентацій тощо.
4. Виховання патріотизму, любові до рідного краю, дбайливого ставлення до культурної спадщини.
5. Створення умов для практичного застосування історичних знань у процесі проектної, музейної або екскурсійної діяльності.

Відповідно до змісту історичного матеріалу та особливостей його сприйняття учнями, у педагогічній практиці виділяють кілька типів історичних уявлень: кількісні, просторові, хронологічні, образні та логічні [53, с. 64]. Кожен із цих видів має власне пізнавальне значення й відіграє важливу роль у формуванні цілісного історичного мислення.

Кількісні уявлення відображають кількісний бік історичних процесів, допомагають конкретизувати та порівнювати події, явища, соціальні чи економічні показники. Завдяки таким уявленням учні засвоюють статистичні дані про населення, господарство, військову потугу, тривалість окремих історичних періодів тощо, що сприяє глибшому розумінню масштабів і динаміки історичного розвитку.

Просторові (локальні) уявлення формуються на основі історико-географічних знань та умінь орієнтуватися на карті. Вони передбачають створення у свідомості учнів географічних образів історичних подій, уявлень про природні умови, території, межі держав і місця важливих подій. Такі

уявлення забезпечують зв'язок історичних фактів із конкретним простором та розвивають картографічну грамотність школярів.

Хронологічні (часові) уявлення відображають розуміння учнями послідовності, тривалості та одночасності історичних подій. Вони сприяють усвідомленню часових меж історичних процесів, формують здатність співвідносити події за етапами, визначати їхню тривалість і взаємозв'язок у межах історичного часу.

Образні уявлення охоплюють відтворення у свідомості школярів зовнішніх рис і характеристик історичних явищ, предметів та осіб. Це уявлення про вигляд історичних постатей, архітектуру, побутові речі, знаряддя праці, одяг чи прикраси. Вони сприяють емоційному сприйняттю історії, розвитку уяви та формуванню цілісного образу епохи.

Логічні уявлення характеризуються вмінням учнів усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями, процесами та явищами. Вони допомагають розкрити взаємозалежність суспільних змін, роль людини в історії, вплив природних, політичних і соціальних чинників на розвиток держави й суспільства.

У процесі викладання теми «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст.» доцільно спиратися на основні принципи сучасної педагогіки, які забезпечують ефективне засвоєння навчального матеріалу, формування історичного мислення та виховання ціннісного ставлення до минулого рідного краю.

Передусім варто застосовувати принцип науковості, який передбачає опору на достовірні історичні факти, результати археологічних досліджень, краєзнавчі матеріали та наукові узагальнення українських істориків [54, с. 112]. Реалізація цього принципу сприяє формуванню в учнів уявлення про науковий характер історії як галузі знань та розвиває критичне ставлення до джерел інформації.

Важливе місце займає принцип наочності, що забезпечує єдність конкретного й абстрактного у пізнанні історичних явищ [54, с. 112]. Під час

вивчення еволюції фортифікацій цей принцип реалізується через використання ілюстративного матеріалу – фотографій замків, фрагментів документів, а також цифрових засобів візуалізації (3D-моделі, віртуальні тури, мультимедійні презентації). Це допомагає учням краще зрозуміти особливості архітектурних форм, просторове розташування укріплень та зміни їх оборонних функцій у різні періоди.

Не менш важливим є принцип зв'язку навчання з життям, який дає змогу встановити міжпредметні та культурні зв'язки, осмислити практичну значущість історичних знань [54, с. 112]. Під час роботи над темою доцільно звертатися до сучасного стану фортець Поділля, проблем їх збереження, туристичного потенціалу регіону, що допомагає учням відчутти безпосередній зв'язок між минулим і сучасністю.

Змістовним для цієї теми є також принцип гуманістичної цілеспрямованості, який орієнтує навчання на розвиток особистості учня, його патріотичних почуттів і поваги до культурної спадщини України [54, с. 112]. Вивчення історії фортифікацій Поділля дає змогу показати мужність, працьовитість і духовну силу українського народу, виховуючи в учнів почуття гордості за свою історію.

Окрім того, у процесі навчання варто реалізовувати принцип співробітництва, що передбачає активну взаємодію вчителя й учнів у спільному пошуку історичних знань [54, с. 112]. Робота в групах, дискусії, аналіз історичних джерел і створення учнівських проєктів сприяють формуванню комунікативних навичок, критичного мислення та відповідального ставлення до результатів навчальної діяльності.

У сучасній історичній освіті поєднання традиційних і інтерактивних методів навчання є важливою умовою формування в учнів історичної компетентності, розвитку критичного мислення та стійкого пізнавального інтересу. Застосування обох груп методів дозволяє забезпечити баланс між інформаційним і діяльнісним компонентами навчання, поєднати систематичність подачі знань із активною участю школярів у їх опануванні.

Традиційні методи навчання історії спрямовані переважно на послідовне засвоєння навчального матеріалу та формування базових знань. До них належать пояснення, лекція, розповідь, бесіда, робота з підручником, демонстрація ілюстративного матеріалу, фронтальне опитування. Використання цих методів забезпечує системність викладу, логічність подачі історичних фактів і доступність складних понять. Зокрема, у процесі вивчення теми «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст.» традиційні методи доцільно застосовувати під час ознайомлення з історичними періодами, архітектурними особливостями замків, діяльністю окремих історичних постатей. Вони створюють необхідну теоретичну основу для подальшої практичної чи пошукової діяльності учнів.

При дослідницькому підході, який успішно можна застосовувати на уроках історії, учні активно залучаються до процесу пізнання минулого, формують навички самостійного пошуку та аналізу інформації [38, с. 165]. Доцільно залучити клас до міні-досліджень, що ґрунтуються на роботі з історичними джерелами, фотографіями або археологічними матеріалами. Основна мета- сформувати вміння аналізувати й інтерпретувати інформацію, робити висновки на основі фактів [38, с. 166], а не лише переказувати підручник. В контексті визначеної теми цей підхід реалізується через порівняльний аналіз різних джерел (письмових і візуальних), створення учнями власних схем, таблиць, коротких описів.

Проблемно-пошуковий метод вивчення історії передбачає постановку проблемних питань, що спонукають учнів до міркувань і пошуку аргументів. Метою проблемного навчання є формування в учнів активної позиції у процесі засвоєння знань, умінь і навичок, стимулювання їх самостійної пізнавальної діяльності та розвитку творчого потенціалу [64, с. 28]. Такий підхід спрямований на розв'язання навчальних завдань, у яких перед учнями ставляться частково невизначені або пошукові пізнавальні ситуації, що потребують самостійного аналізу, осмислення та знаходження власних рішень. Наприклад: «– Чому саме в Подільському регіоні сформувалася найбільша

концентрація замків? – Як зміна військової техніки вплинула на архітектурні рішення фортець? – Які європейські традиції позначилися на плануванні подільських замків?». Під час обговорення таких питань учні навчаються формулювати гіпотези, аргументувати, доводити власну позицію, що сприяє розвитку історичного мислення.

Логічним продовженням таких форм пізнавальної діяльності є інтерактивні методи навчання, які ґрунтуються на співпраці, взаємодії та колективному пошуку істини. До них належать дискусії, рольові ігри, робота в малих групах, створення історичних проєктів, моделювання історичних ситуацій [62]. Їх застосування під час вивчення теми про фортифікації Поділля дає можливість відтворити історичну атмосферу, розвивати комунікативні навички, аргументовано висловлювати думки й працювати в команді.

З боку вчителя уроки можна збагачувати цифровими ресурсами-віртуальними турами, інтерактивними картами, відеореконструкціями. Використання сучасних технологій особливо важливе тоді, коли фізичні виїзди на пам'ятки неможливі. Поєднання традиційних методів навчання з ІКТ робить уроки змістовнішими й цікавішими. Використання комп'ютерних програм дає змогу створити ефект присутності в музеї чи біля архітектурних пам'яток, зануритись у певну історичну епоху та краще зрозуміти культуру минулого [20]. Інтерактивні презентації, QR-квести, онлайн-вікторини сприяють активізації уваги та створюють мотиваційне середовище для пізнання історії. Комп'ютер для вчителя повинен стати засобом, за допомогою якого можна якісно поліпшити процес навчання [37, с. 96].

У системі оцінювання доцільно поєднувати формувальне та підсумкове. Формувальне оцінювання здійснюється під час виконання поточних завдань [44] – участі в обговореннях, роботі з джерелами, виконанні міні-проєктів. Вчитель фіксує не лише знання фактів, а й уміння аргументувати, аналізувати, співпрацювати. Підсумкове оцінювання може проводитися у формі проєкту, звичайної письмової роботи або творчої презентації.

Критерії оцінювання включають: історичну достовірність і правильність інтерпретації джерел; повноту розкриття теми, логічність і послідовність висновків; рівень самостійності та креативності; оформлення результатів роботи та вміння презентувати їх аудиторії [27].

Важливо, щоб учитель не лише інформував, а й стимулював учнів до самостійного відкриття знань, надавав консультативну допомогу, формував культуру дослідницької діяльності.

Вивчення еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля сприяє формуванню кількох ключових компетентностей, передбачених Державним стандартом базової середньої освіти [24]:

- історичної компетентності – уміння працювати з джерелами, аналізувати історичні явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- громадянської – усвідомлення значення культурної спадщини для національної ідентичності;
- інформаційної – пошук, відбір та критичний аналіз історичної інформації;
- комунікативної – розвиток уміння аргументовано висловлюватися, співпрацювати в групі;
- культурної – сприйняття архітектурних пам'яток як частини національної і європейської культури.

Таким чином, вивчення даної теми забезпечує не лише предметні, а й міждисциплінарні результати, відповідаючи сучасним освітнім вимогам.

Вивчення еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля може бути ефективним засобом реалізації принципу «навчання через відкриття», коли учні не лише отримують готову інформацію, а самостійно досліджують історичні джерела, архівні матеріали, фотографії тощо. Використання екскурсій, інтерактивних занять, шкільних виставок і міні-проектів стимулює пізнавальний інтерес та емоційне залучення до теми.

З методичної точки зору, важливо забезпечити послідовність і логічність викладання матеріалу: від загального огляду політичних і культурних процесів XIV–XVII ст. – до аналізу конкретних пам'яток. Це допомагає учням зрозуміти еволюцію оборонного будівництва як відображення розвитку суспільних відносин, технічного прогресу та художніх стилів доби.

Для 7 класу, який вивчає культуру українських земель кінця XIV–XV століть, автори підручників О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан [51, с. 190–194], А. А. Галімов [21, с. 195–196] подають короткі відомості про культуру Поділля визначеного періоду, зокрема і про розвиток оборонного будівництва та архітектури регіону. Крім цього, описана еволюція будівництва архітектурних пам'яток від попередніх століть до XIV ст. Для кращого розуміння теми на сторінках розміщено ілюстрації, а також запропоновано питання для обміркування і самостійного пошуку інформації.

Для 8 класу, який вивчає культуру українських земель XV–початку XVII ст., автори Панарін О. Є., Топольницька Ю. А., Охріменко О. С., Макаревич А. С. [45, с. 90–92], Пометун О. І., О. В. Дудар, Н. М. Гупан [52, с. 67–69] пропонують крім загальних фактів про історико-культурну спадщину Поділля запитання для обміркування та самостійного пошуку інформації учнями, що сприяє розвитку навичок критичного мислення та умінь аналізувати архітектурні особливості фортифікаційних комплексів за допомогою зображених реконструкцій.

У результаті проведеного уроку з історії на тему «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст. Подорож у часі» учні 8 класу продемонстрували належний рівень зацікавленості та залученості до вивчення теми. Завдяки використанню історичного джерела (опису замкових укріплень) та візуалізаційного компонента, було досягнуто таких результатів:

- учні засвоїли ключові етапи еволюції фортифікацій, зокрема зміни у будівництві замків, ролі башт, мурів, ровів та валів;

- розвивали вміння критично мислити (відповідали на аналітичні запитання, робили припущення щодо причин архітектурних рішень у фортифікації);
- засвоїли, як розвивалась фортифікаційна архітектура під впливом історичних подій та змін у військовій справі.

Методика, яка передбачала поєднання роботи з історичним джерелом, елементів проблемного навчання, візуалізації та групового обговорення, показала свою ефективність. Вона сприяла не лише кращому засвоєнню матеріалу, а й розвитку ключових компетентностей учнів, зокрема вміння аналізувати, співпрацювати та творчо мислити.

Таким чином, методика вивчення теми «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст.» є гнучкою, змістовно насиченою та педагогічно ефективною. Вона поєднує традиційні методи історичної освіти з інноваційними формами навчання, забезпечує розвиток ключових компетентностей учнів- історичної, громадянської, культурної, комунікативної.

Включення цієї теми до навчального процесу має значний освітній і виховний потенціал. Вона сприяє глибшому розумінню учнями історії України крізь призму матеріальної культури, допомагає усвідомити нерозривний зв'язок минулого з сучасністю та формує активну позицію щодо збереження національної спадщини.

3.2. План уроку з історії фортифікаційно- палацових комплексів. Історія України. 8 клас

План уроку

Тема: «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV-XVII ст. Подорож у часі»

Мета:

- Навчальна: ознайомити учнів з етапами розвитку фортифікаційно-палацових комплексів Поділля XIV–XVII ст.; розкрити особливості архітектурних форм, матеріалів і функцій замкових споруд різних періодів; показати взаємозв'язок між історичними подіями та розвитком фортифікаційного мистецтва; розвивати вміння аналізувати історичні джерела, ілюстрації, робити висновки.
- Виховна: виховувати інтерес до історії рідного краю, повагу до його культурної спадщини; формувати почуття національної гордості, патріотизму, відповідальності за збереження пам'яток архітектури.

Обладнання: презентація (слайди замків Поділля), уривки історичних джерел, підручник «Історія України. 8 клас» Пометун О. І.

Очікувані результати після уроку: учні мають уявлення про основні етапи розвитку замкової архітектури Поділля; розуміють історико-культурне значення пам'яток; виявляють зацікавленість у збереженні культурної спадщини краю.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

Вчитель: Доброго дня, шановні мандрівники у часі! Сьогодні ми вирушимо у подорож крізь століття, коли на землях Поділля виростили величні замки, палаци. Ці споруди були не лише фортецями, а й серцем політичного та культурного життя краю.

Тема нашої подорожі у часі «Еволюція фортифікаційно-палацового комплексу Поділля XIV–XVII ст.».

II. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель демонструє слайди про фортеці Поділля (Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Сатанів, Жванець).

Вчитель: Подивіться уважно на ці споруди. Кожна з них – свідок історії, битв і людської праці.

Поміркуйте: чому саме Поділля стало краєм замків?

Приклади відповіді учнів:– Бо Поділля було прикордонням. – Часто зазнавало нападів.– Тут сходилися інтереси багатьох держав.

Вчитель підсумовує відповіді: Протягом століть цей край був своєрідним щитом українських земель – територією, де сходилися інтереси різних держав: Великого князівства Литовського, Польщі, Османської імперії та ін. Через це Поділля постійно перебувало під загрозою нападів і воєнних дій. До того ж, його географічне положення вимагало постійної готовності до оборони. Водночас це зумовило і розвиток архітектурної майстерності, адже кожне укріплення було унікальним – пристосованим до місцевого рельєфу, природних умов і потреб часу.

Саме тому на цій землі виникла унікальна система укріплень, що поступово змінювалася від дерев'яних валів до прекрасних палацових комплексів.

ІІІ. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Зупинка 1. XIV–XV ст. Початок замкового будівництва

Замок у Сатанові (XIV–XV ст.)

- У XIV ст. на місці сучасного замку існувала дерев'яно-земляна фортеця; у XV ст. почали з'являтися перші кам'яні елементи.
- Виконував функцію прикордонної фортеці, контролював торгові шляхи та стратегічні переправи.
- Розташування на підвищенні над річкою забезпечувало природний захист.

Робота з історичним джерелом.

«На всіх рогах п'ятикутника були башти, а межі баштами, як звичайно були мури... Башти досі береглися на тих рогах, що виходять над Збруч, а так само на суміжному розі східньому. Дві наріжні башти, що були з боку містечка, не збереглися, а тільки фундаменти їх трохи визирають із землі. В'їзд до замку був у наріжній башті, що виходила на південь з боку містечка, але тієї башти тепер немає. Мури, що з'єднували башти, були подвійні: окрім зовнішніх були внутрішні, що йшли рівнобіжно зовнішнім; внутрішні мури стояли на валу і через це були вищі від зовнішніх. Вали, де містилися внутрішні, відокремлювалися від зовнішніх ровом. Рови були також і зовні по-за мурами».

Ю. Сіцінський

Які риси укріплень свідчать про те, що цей замок будувався з урахуванням воєнної загрози?

Замок у Жванці (XIV–XV ст.)

- На початку XIV ст. існувала невелика дерев'яно-земляна фортеця для захисту поселення та контролю шляхів.
- У XV ст. починається зміцнення кам'яними стінами, щоб краще протистояти нападам сусідніх держав.
- Замок продовжував виконувати оборонну та адміністративну функції на кордоні Волині та Поділля.

Меджибізький замок (XIV- XV ст.)

- Заснований у XIV ст. як дерев'яно-земляна князівська фортеця.
- У XV ст. почали укріплювати кам'яними стінами, створюючи базу для подальшого розвитку потужного замку XVI–XVII ст.

- Замок контролював прикордонні шляхи та важливу переправу, слугував адміністративним.

Кам'янець-Подільський замок (XIV–XV ст.)

- Початково у XIV ст. був дерев'яно-земляною фортецею на скелястому березі Смотрича.
- У XV ст. починається активне кам'яне будівництво, формуються перші муровані оборонні споруди.
- Замок залишався ключовим пунктом оборони південно-західного кордону князівства та центром розвитку міста.

Поміркуйте: Що призвело до перебудови замків на кам'яні?

Приклади відповідей учнів:- дерев'яні та земляні фортеці не витримували нападів ворогів;- розвиток артилерії та стрілецької зброї робив дерев'яні укріплення уразливими;- потрібно було надійно захищати важливі торговельні шляхи та адміністративні центри.

Висновок вчителя після відповідей учнів. Справді, саме ці фактори спричинили поступовий перехід від дерев'яних і земляних споруд до кам'яних замків з товстими стінами, баштами. Це дозволяло фортецям не лише краще протистояти ворогу, а й виконувати адміністративні та житлові функції.

Зупинка 2. XVI ст. Розквіт мурованого будівництва

Сатанів XVI ст.

- Замок перебудовується у кам'яний, з потужними мурованими стінами та вежами.
- Виконує більш активну оборонну функцію через часті напади сусідніх держав.
- Контролює важливі торговельні та військові шляхи.

Жванець XVI ст.

- Кам'яне укріплення замінило дерев'яні споруди, з'являються бастіони та оборонні стіни.
- Замок слугує для захисту прикордонної території та поселення.
- Створюється система внутрішніх дворів і під'їздів для оборонців.

Меджибіж XVI ст.

- Значно зміцнюється кам'яними стінами та баштами.
- Виконує функції прикордонної фортеці та адміністративного центру.
- Впроваджуються елементи протиартилерійської оборони.

Кам'янець-Подільський XVI ст.

- Починається активна перебудова замку у камені, зокрема товсті стіни, башти та воротні комплекси.
- Замок стає ключовим оборонним пунктом проти нападів кримських татар та інших загарбників.
- Посилюються артилерійські позиції та стратегічне планування оборони.

Дослідіть: Чому у XVI–XVII ст. деякі замки Поділля переживали розквіт, а інші занепадали?

Приклади відповідей учнів: – розквіт відбувався там, де замки перебували на стратегічно важливих шляхах або на кордонах, і їх активно зміцнювали; – замки занепадали там, де змінювалися торгові шляхи, зменшувалася військова загроза або власники не мали коштів на утримання і

перебудову; – військові дії, напади руйнувати фортеці, що спричиняло їхній занепад чи перебудову.

Висновок вчителя після відповідей учнів. Таким чином, розвиток або занепад замків у цей період залежав від географічного положення, фінансових можливостей власників та історичних обставин. Це пояснює, чому деякі фортеці Поділля стали потужними фортифікаційно-палацовими комплексами XVII ст., а інші поступово втратили свою значущість.

Зупинка 3. XVII ст. Від розквіту до часткового занепаду

Сатанів XVII ст.

- Замок модернізується відповідно до нових вимог оборони – зводяться бастіони та укріплені стіни під вогонь артилерії.
- Становиться центром адміністративної та оборонної діяльності місцевих володарів.
- Використовується як база для контролю прикордонних територій та торгівельних шляхів.

Жванець XVII ст.

- Замок перетворюється на фортифікаційно-палацовий комплекс, де поєднуються оборонна та житлова функції.
- З'являються кам'яні житлові споруди для магнатів і військових.
- Активно використовуються артилерійські укріплення, пристосовані до новітньої воєнної техніки того часу.

Меджибіж XVII ст.

- Стає одним з найбільш укріплених замків Поділля, поєднуючи оборонну і палацову функції.

- Розвивається внутрішнє планування: подвір'я, господарські та житлові будівлі.
- Застосовуються елементи бастіонного типу, пристосовані для захисту від артилерії.

Кам'янець- Подільський XVII ст.

- Замок досягає піку свого фортифікаційного розвитку: тривалі мурі, багатоярусні башти, артилерійські позиції.
- Поєднує оборонну функцію з адміністративною та житловою.
- Служить головним оборонним пунктом Поділля проти нападів кримських татар та Османської імперії.

Дослідіть. Розгляньте українські фортеці (Меджибізька і Кам'янець-Подільська) на сучасній світлині та художніх реконструкціях Збігнева Щепанека. Що спільного в їхній архітектурі [45, с. 68]?

Отже, протягом XIV- XVII ст. замки Поділля пройшли значну еволюцію: від дерев'яно-земляних фортець до потужних кам'яних та фортифікаційно-палацових комплексів.

IV. РЕФЛЕКСІЯ

Метод “Мікрофон”

1. Що нового я дізнався?
2. Який замок мені найбільше запам'ятався і чому?
3. Як би я зберігав/ зберігала замкову спадщину Поділля?

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Вчитель: Сьогодні ми дізналися, що замки на Поділлі не лише виконували оборонну функцію, а й ставали адміністративними, житловими та культурними центрами. У наш час вони є важливою частиною історико-

культурної спадщини Поділля і свідченням витривалості та майстерності наших предків.

Як писав М. Рильський : «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього». Замки Поділля- це не лише каміння і мури. Це наша історія, що вчить нас стояти, боронити, творити. Вони пережили століття, і сьогодні ми можемо пишатися тим, що живемо на землі, де народжувалися архітектурні шедеври й легенди.

Висновки до 3 Розділу

Отже, методика викладання теми про еволюцію фортифікаційно-палацового комплексу Поділля у шкільному курсі історії відображає сучасні тенденції української історичної освіти, орієнтованої на формування компетентного, свідомого та культурно освіченого громадянина. Її основою є поєднання наукового змісту з виховним потенціалом регіональної історії, що сприяє розвитку історичного мислення, ціннісних орієнтацій і національної ідентичності учнів.

Сучасний підхід до викладання цієї теми ґрунтується на принципах компетентнісного, діяльнісного та краєзнавчого навчання. Він передбачає активну участь школярів у процесі пізнання- через аналіз джерел, порівняння архітектурних зразків, виконання творчих завдань і проєктів. Такий формат перетворює урок історії на простір дослідження, де знання набувають практичного значення, а навчання стає емоційно й інтелектуально залученим.

Викладання матеріалу про подільські фортифікації дозволяє не лише засвоїти фактичний зміст, а й сформувати в учнів цілісне уявлення про зв'язок історії, культури й простору. Залучення візуальних, цифрових та інтерактивних засобів навчання розширює можливості для сприйняття матеріалу, формує навички критичного мислення, дослідницької діяльності та комунікації.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження було здійснено спробу систематизувати та узагальнити джерельну базу, що охоплює праці вітчизняних і зарубіжних істориків, краєзнавців та методистів. Визначено, що історія фортифікацій Поділля у наукових працях висвітлена фрагментарно, в більшості торкається західної частини регіону.

Опрацювання різнопланових джерел дозволило всебічно відтворити процес формування та розвитку фортифікаційно-палацових комплексів Поділля, простежити їх еволюцію в контексті суспільно-політичних і культурних трансформацій регіону.

У роботі використано метод періодизації, історико-порівняльний та метод аналізу джерел і літератури, що забезпечило наукову об'єктивність і комплексність дослідження.

Вивчення історичних передумов виникнення фортифікаційно-палацових комплексів показало, що їх поява зумовлена прикордонним положенням Поділля, постійною воєнною загрозою та потребою захисту від зовнішніх нападів. Фортифікаційні споруди ставали водночас і центрами влади, і осередками господарського та культурного життя. На основі аналізу історичних джерел простежено закономірність: у розвитку фортифікацій Поділля чітко відображаються політичні процеси – зміна державної приналежності, колонізаційні рухи, розквіт і занепад шляхетського землеволодіння.

Визначено, що еволюція фортифікаційно-палацових комплексів Поділля XIV–XVII ст. охоплює три основні етапи. На ранньому етапі (середина XIII – початок XIV ст.) відбувається становлення місцевої фортифікаційної традиції, що спиралася на досвід давньоруського будівництва. Другий етап (XIV–XVI ст.) характеризується переходом від дерев'яно-земляних споруд до кам'яних замків, утвердженням нових типів укріплень під впливом західноєвропейської архітектурної школи. Третій етап (XVI–XVII ст.) позначений поширенням ренесансних і барокових форм, появою бастіонних

укріплень та перетворенням оборонних споруд на палацово-замкові комплекси, що поєднували військові, житлові й репрезентативні функції.

Аналіз архітектурних та функціональних особливостей засвідчив, що подільські замки формувалися як синтез оборонної доцільності та естетичного вираження влади. Жванецький, Сатанівський, Меджибізький, Кам'янецький та інші комплекси постали у XIV – на початку XV ст. як укріплення на перехресті важливих торговельно-військових шляхів і відображають основні тенденції розвитку фортифікаційного будівництва в Україні від Середньовіччя до Нового часу. У XVI ст. помітна спроба інтеграції класичних середньовічних оборонних форм із новими італійськими бастионними системами, що засвідчує поступову європеїзацію оборонної архітектури. З часом комплекси набували палацового вигляду, а у XVIII–XIX ст. втратили військове значення, що стало логічним завершенням їхньої еволюції.

Важливим аспектом дослідження стало виявлення відмінностей у розвитку фортифікаційних споруд Західного та Східного Поділля. Політичний поділ краю між Польським Королівством і Великим князівством Литовським зумовив різницю в архітектурних типах, будівельних матеріалах і конструктивних рішеннях. На Західному Поділлі сформувалася традиція мурованого будівництва. Замки цього регіону характеризуються регулярними планами, готичними й ренесансними рисами, розвиненою системою башт і мурів, що свідчить про вплив європейських фортифікаційних тенденцій. Натомість Східне Поділля зберегло традиції дерев'яно-земляних укріплень, які швидко споруджувалися, мали нерегулярний план. Отже, регіональні відмінності стали проявом не лише матеріально-сировинних, а й культурно-історичних особливостей краю, що підкреслює унікальність подільської оборонної архітектури.

Особливу увагу у дослідженні приділено методичним аспектам вивчення теми у шкільному курсі історії України. Проведений аналіз сучасних педагогічних підходів засвідчив доцільність поєднання традиційних і інтерактивних методів навчання. Використання лекцій, бесід, ілюстрацій,

роботи з історичними джерелами вдало поєднується з інтерактивними формами – дискусіями, проєктами, рольовими іграми, тощо. Така методика сприяє розвитку історичного мислення, навичок аналізу джерел, логічного та просторового бачення історичного процесу, а також підвищує мотивацію до вивчення минулого рідного краю.

Розроблений в межах дослідження урок для 8 класу і його результати доводять, що тема має великий потенціал для формування історичної компетентності школярів. Вона допомагає інтегрувати регіональний компонент у шкільний курс історії України, сприяє усвідомленню взаємозв'язку місцевої історії з європейським контекстом і вихованню патріотичних почуттів. Її викладання сприяє також розвитку хронологічних, просторових, логічних компетентностей, формує уявлення про закономірності історичного розвитку, послідовність подій та їх причинно-наслідкові зв'язки.

Ефективною показується поетапна методика формування історичної компетентності: мотивація, актуалізація досвіду, формування предметних компетентностей, аналітико-асоціативний етап, застосування знань на практиці та рефлексія. Такий комплексний підхід забезпечує розвиток аналітичних, комунікативних і творчих умінь учнів, а також формування вміння самостійно досліджувати історичні джерела та робити власні висновки.

Вивчення фортифікаційно-палацових комплексів Поділля має значний виховний потенціал. Ознайомлення з архітектурними та оборонними особливостями замків дозволяє учням усвідомити мужність, працьовитість і духовну силу українського народу, формує повагу до історичної спадщини та патріотичні почуття. Крім того, тема сприяє усвідомленню нерозривного зв'язку минулого з сучасністю та формує активну громадянську позицію щодо збереження національної спадщини. Робота з історичними джерелами та візуалізаціями сприяє глибшому розумінню історії через власний досвід дослідження, що підвищує зацікавленість і емоційне залучення учнів до вивчення рідного краю.

Таким чином, усі поставлені в магістерському дослідженні завдання виконано. Проаналізовано джерельну базу, визначено історичні передумови й етапи еволюції фортифікаційно-палацових комплексів Поділля, з'ясовано регіональні особливості архітектури та вплив культурних чинників, а також розроблено методичні засади їх вивчення у школі. Отримані результати мають наукове, освітнє й виховне значення, адже сприяють збереженню історичної пам'яті, утвердженню української культурної ідентичності та поширенню знань про унікальну спадщину Поділля в контексті національної історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

I. Оpubліковані джерела

1. Blaise de Vigenère. Les Chroniques et annales de Poloigne. Paris: J. Richer, 1573.
2. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926.
3. Grabowski A. Ojczyście spominki. Krakow, 1845. T. II.
4. Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. Wilno, 1841. T. I.
5. Rolle A. Zameczki podolskie na kresach multanskich. Wyd. 2-e, przerobione. Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner i Spółka. T. I. 1880.

ЛІТЕРАТУРА

II. Монографії

6. Derdej P. Kamieniec Podolski 1672. Warszawa, 2009. 195 s. URL: <https://www.scribd.com/document/440020343/Historyczne-Bitwy-171-Kamieniec-Podolski-1672-Piotr-Derdej-pdf>
7. Глушок О. В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV- XVII ст.): монографія/ О. В. Глушок. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 124 с.
8. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.
9. Пламеницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час)/ Ольга Пламеницька. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. 672 с.

10. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія/ В. С. Прокопчук; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Вид. 2-те, доповн. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.

11. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично- археологічні нариси. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук, 1928. 99 с.

12. Соха В. І. Сатанів: історичний нарис. Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1991.

III. Автореферати дисертацій

13. Литвинчук І. В. Урбаністичні фортифікаційні комплекси міст Поділля у II пол. XVI–I пол. XVII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Львів, 2024. 167 с.

14. Роїк Ю. В. Пам'ятки замкової і палацової архітектури Вінниччини та їхнє використання в туризмі: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київ, 2021. 250 с.

IV. Статті, тези, навчально- методичні матеріали

15. Андрощук О. Сатанів – смт Хмельницької обл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sataniv_smt

16. Барановський А. Будівельні матеріали Меджибізької фортеці. *«Археологія & Фортифікація України»*: Зб. матеріалів IX Міжнар. науково-практ. конф./ [редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 118–119.

17. Вечерський В. Замки і фортеці України/ Вечерський В., Тарасов С. Київ: Балтія-Друк, 2005. 64 с.: іл.

18. Виногородська Л. І. Вивчення укріплень Поділля XIII- XVIII ст.(за археологічними даними). *Археологія і давня історія України*. Київ, 2010. С. 79–87.

19. Візнюк В. Г. Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці на початку ХХІ ст. *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я»*: Всеукр. науково-практ. конф. на честь 10-річчя створення від. старожитностей Кам'янець-Под. держ. іст. музею- заповідника./ [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 81–84.

20. Гаврилюк Ж. Використання ІКТ у вивченні культурологічних тем в курсі історії України 8-9 класах. URL:[УДК 373.5.016:94\(477\)\(043.3\) Гаврилюк Жанна Миколаївна ...InformationTechnologies and Learning Toolshttps://journal.iitta.gov.ua > itlt > article > view](https://journal.iitta.gov.ua/itlt/article/view/373.5.016:94(477)(043.3))

21. Галімов А. А. Історія України: підруч. для 7 класу закл. загал. серед. освіти/ А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Вид-во «Ранок», 2024. 224 с.

22. Гурська К. Замки і фортеці на території Кам'янець- Подільського району. *«Археологія & Фортифікація України»*: Зб. матеріалів VII Всеукр. науково- практ. конф./ [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. С. 214- 220.

23. Гусак А. Сатанів: сторінки історії. *Студентські історичні зошити*: Зб. студент. наук. пр. Івано-Франківськ, 2017. вип. 9. С. 12–19.

24. Державний стандарт базової середньої освіти. URL:https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

25. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область/ Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатов О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мецишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.

26. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL:

<https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/istoriya-ukrajiny-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/>

27. Критерії оцінювання з історії. URL: <https://naurok.com.ua/kriteri-ocinyuvannya-z-istori-354412.html>

28. Леськів І. Компетентність та достовірність польських публікацій XIX століття про перебудови Меджибізького замку в період турецької окупації Поділля. *«Археологія & Фортифікація України»*: зб. матеріалів XII Всеукр. науково- практ. конф./ [редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2023. С. 188–194.

29. Липа К. А. Замок у Сатанові. *Фортифікація України*: Матеріали міжнар. конф. з проблем охорони фортифікац. споруд в Україні, м. Кам'янець-Подільський, 18- 22 жовт. 1993 р. С. 17–18.

30. Липа К. А. Під захистом мурів: з історії укр. фортифікації X- XVII ст. Київ: Наш час, 2007. (Серія «Невідома Україна»). 184 с.

31. Лопушинська, Є. І. 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*, 3–4. С. 42–47.

32. Майор Р. Кам'янецький замок у середині XVI- на початку XVII ст.: модернізація, структура, архітектура, внутрішня забудова. *«Археологія & Фортифікація України»*: Зб. матеріалів IX Міжнар. науково- практ. конф./ [редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін.]. Кам'янець- Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 127–138.

33. Малієнко Ю. Б. Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7- му класі: методичний посібник/ Ю. Б. Малієнко. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.

34. Мацейків Т. І. Етнокультурний складник курсу історії України як засіб формування громадянської компетентності старшокласників. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. *Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 77: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 142–146.

35. Михайловський В. М. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. *Історичні науки*/ [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов (заст. відп. ред.), В. В. Газін (відп. секретар) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 98–116.
36. Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24- 25 верес. 2015 р./ Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 640 с.
37. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. Харків: Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2007. (Б-ка журн. «Історія та правознавство», Вип. 12 (48)). 192 с.
38. Мороз П., Мороз І. Дослідницький підхід до вивчення історії повсякденності: на прикладі курсу «Всесвітня історія, 7 клас». *Проблеми сучасного підручника*, (33). 2024. С. 162–174.
39. Моця Б. О., Толкачов Ю. І. Меджибізька фортеця. *Археологія*. Київ, 2000. № 3. С. 72–83.
40. Мошак М. І. Опис Кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я»*: зб. матеріалів II Всеукр. науково- практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006». 2012. С. 115–125.
41. Мошак М. І. Опис Кам'янецького замку 1570 року як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. В: *Краєзнавчими стежками Поділля*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006». 2013. С. 80–101.
42. Нагнибіда Р., Литвинчук І.: Формування оборонних укріплень літописного Плаву (Жванця) у XII- XVIII ст. *Collection of Scholarly Articles*. Ed. by Bevz M. And Gardziński Z. Chełm- Lviv 2020. № 12. S. 178–195.
43. Нова українська школа. Компетентнісне навчання, сприятливе для здоров'я, безпеки, успішної соціалізації і самореалізації особистості. URL:

<http://autta.org.ua/files/files/%CA%EE%EC%EF%E5%F2%E5%ED%F2%B3%F1%ED%E5%20%ED%E0%E2%F7%E0%ED%ED%FF%20%E2%20%EA%EE%ED%F2%E5%EA%F1%F2%B3%20%CD%D3%D8.pdf>

44. Оцінювання, що мотивує: формувальне, підсумкове, самостійне. URL: <https://osvitoria.media/experience/otsinyuvannya-shho-motyvuje-formuvalne-pidsumkove-samostijne/>

45. Панарін О. Є., Топольницька Ю. А., Охріменко О. С., Макаревич А. С. Історія України: підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти. Київ: «Літера ЛТД», 2025. 305 с.

46. Пламеницька Є. М. Дослідження Кам'янець- Подільського замку. *Археологія*, № 16. Київ: «Наукова думка», 1975. С. 14–37.

47. Пламеницька Є. М. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1997. № 3. С. 88–95.

48. Пламеницька О., Пламеницька Є. Місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації Кам'янця на Поділлі. *Пам'ятки України: Історія та культура*. 1999. № 4. С. 1–80.

49. Погорілець О. Матеріали до «Історико-архітектурного опорного плану смт Меджибіж». Етапи розвитку укріплень Меджибізької фортеці. *Межибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018- 2020 роки/* впоряд. І. Западенко. Житомир: ТОВ «Бук-Друк», 2021. С. 4–24.

50. Погорілець О. Реставрація палацу Сенявських у Меджибізькій фортеці: дослідження, концепції, музеєфікація. *Науковий вісник «Межибіж»*: Матеріали XV науково-краснав. конф. «Стародав. Меджибіж в історико-культур. спадщині України», 24 черв. 2016 р. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. № 1. С. 17- 21.

51. Пометун О. І. Історія України: підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти/ О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2024. 208 с.

52. Пометун О. І. Історія України: підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти/ О. І. Пометун, Н. М. Гупан, О. В. Дудар. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2025. 272 с.

53. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі/ О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. Київ: Генеза, 2005. 328 с.

54. Практикум з педагогіки: навчальний посібник. Видання 2-ге, доповнене і перероблене/ за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 468 с.

55. Рутинський М. Замковий туризм в Україні: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 432 с.

56. Серова Г. В. Оновлення змісту шкільної історичної освіти в контексті Євроінтеграції. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. *Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Спецвипуск том 2. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 111–115.

57. Старенький І. Археологічні дослідження Старого замку в Кам'янці-Подільському в 1959 р. (за матеріалами С. К. Шкурка). *«Археологія & Фортифікація України»*: Зб. матеріалів VI Міжнар. науково- практ. конф./ [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 317–319.

58. Толкачов Ю., Купрій С. Меджибізький замок- прикордонне стратегічне укріплення Великого князівства Литовського (До питання про використання арбалетів на Україні XIV–XVI ст.). *Науковий вісник «Межибіж»*: Матеріали Археол. читань в Держ. історико-культур. заповіднику «Межибіж» 2016- 2020 рр. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2021. № 1–2. С. 128–133.

59. Торчинський М. М. Поділля – перлина України. *Краса України-Поділля*: електронний збірник краєзнавчих матеріалів/ упоряд. М. М. Торчинський. Хмельницький, 2025. С. 4–31. URL: <https://ukr.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/12/krasa-ukrayiny-podillya-2025-rik-1.pdf>

60. Трубчанинов С. В. Країна замків і фортець/ Видання друге, доповнене і перероблене. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. 56 с.: іл.
61. Хіноцька А., Винниченко І. Друга фортеця Хмельниччини. *Війна та туризм*: матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 11 листоп. 2022 р. Київ: ТОВ «Геопринт», 2022. С. 154–158.
62. Черкашина Ю. Використання інтерактивних методів навчання на уроках історії та правознавства- як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів. URL: <https://vseosvita.ua/blogs/vykorystannia-interaktyvnykh-metodiv-navchannia-na-urokakh-istorii-ta-pravoznavstva-iak-zasib-aktyvizatsii-piznavalnoi-diiialnosti-uchniv-47012.html>
63. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія української культури: навч. посібник/ наук. ред. В. М. Шейко. Київ: Кондор, 2006. 264 с.
64. Юровчик В. Г. Проблемне навчання як метод організації навчальної діяльності учнів. Науково- методичний журнал «Педагогічний пошук». № 3(91). 2016. С. 28–29.